

HAJDÚBŐS ZÖRMEK 1.

BENCsik János

A SZARVASMARHA
PARASZTI TARTÁSA HAJDÚNÁNÁSON
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉTŐL

HAJDÚBŐSZÖRMÉNY
1974.

A SZARVASMARHA PARASZTI TARTÁSA HAJDÚNANASON
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉTŐL

A kiadvány Hajdúnánás Városi Tanácsának anyagi támogatásával jelent meg.

F. k.: Tóth Dénesné, Hajdúnánás.
Heves m. Nyomda V., Eger. Ig.: Solymos József. 74 1407 824
Eng. száma: 99772/73.

HAJDÚSÁGI KÖZLEMÉNYEK

1.

Bencsik János

A SZARVASMARHA
PARASZTI TARTÁSA HAJDÚNÁNÁSON
A XVIII. SZÁZAD VÉGÉTŐL

13965

HAJDÚBÖSZÖRMÉNY

1974

T A R T A L O M

Bevezetés	— — — — —	5
A szarvasmarha és tenyésztése	— — — — —	15
Az extenzív tartásmód emlékei	— — — — —	24
A pásztorok, a pusztai élet	— — — — —	39
A szarvasmarha elhelyezésére szolgáló építmények és az állatok takarmányozása	— — — — —	50
A jószág haszna	— — — — —	5
Összegezés	— — — — —	6
Irodalom	— — — — —	6

A történészek valahányszor népünk XVI—XVIII. századi társadalmi-gazdasági életét tanulmányozzák, mindig újra fogalmazzák azt a gazdaságtörténeti jelenséget, hogy a törökhódoltság okozta pusztítások, a létbizonytalanság, s ennek folyamányaként következett pusztasodás miatt az extenzív állattenyésztés e korszakban előretört. A törökök kiűzése utáni másfél évszázadban is kiterjedt állattartás jellemezte a nagyhatarú alföldi mezővárosok gazdasági tevékenységét.

A Hajdúságban, a történeti hajdúvárosokban általában is a paraszti gazdálkodás egyik legjelentősebb ágazata volt a szarvasmarha tenyésztése, s különösen pedig Hajdúnánáson folyt szinte a közelmúltig rendkívül jelentős szarvasmarhatartás. Itt csak említett, a későbbiekben azonban részletezett gazdaságtörténeti tényből következően tehát, ha a Hortobágygal szoros területi, gazdálkodási és etnikai kapcsolatban lévő Hajdúság szarvasmarha paraszti tartásmódját akarjuk tanulmányozni, akkor — megítélésünk szerint — a legtipikusabb településként kezelhetjük Hajdúnánás várost.

Hajdúnánás az egykori szabad Hajdúkerület legészakibb városa volt. Régi, árpádkori település, a középkoron végig lakott hely volt. A törökhódoltság határvidékén lévén, lakói számos pusztítást értek meg, éltek át. 1605-ben „Bocskai István... a hajdúk számára...: saját birtokából Kálló városát, Nánást, Dorogot, Hadházt, Vámospércset, Szoboszlót, valamint Varjas, Sima és Vid pusztákat jelölte ki a kiváltságoltak szálláshelyéül, nekik ajándékozva örök tulajdonul a nevezett helységeket határaikkal együtt”.¹ 1717-ben 102, 1720-ban 111 főre teszi a lakosok számát Poór J.² 1787-ben 6072 fő,³ 1850-ben 11 638 fő,⁴ 1910-ben 16 781 fő, 1960-ban 18 312 fő a lakóinak száma.⁵ Határának megoszlása a művelési ágak szerint az alábbi volt:

Év	Összes kh	Ebből rét kh	Legelő kh	Ezek százaléka
1897	46 447	6 821	10 964	38,3
1935	46 094	6 268	10 337	36,0

1. Kácz I., 1969. 117. l.

2. Poór J., 1967. 50. l.

3. Dávid Z., 1971. 59. l.

4. Fényes E., 1851. III. 183. l.

5. Révai Nagy Lexikon, 1913. IX. 325. l., 1960. évi népszámlálás adatai.

Összehasonlításként közöljük, hogy 1935-ben a jóval nagyobb határú városban, Hajdúböszörményben csupán 2023 kh rét, 6006 kh legelő volt, mely területének csupán 14,1 százaléka.⁶ A legeltető állattartás mellett természetesen a tanyák is fontos szerepet kaptak az állattenyésztésben. A XIX. század elejéről való adataink szerint a Réten már tanyák vannak. A város hadnagyának „a Kasziba zugban kiválasztott (réti nyilasán) épületekkel megrakott *tanyája*” van.⁷ Egy másik határozat a következőkben foglalkozik a tanyákkal: „A Réti föld általában kaszálló földnek hagyatik, s a Réten sem a *tanyáknál* lévő árkokba, sem az árkon kívül szántani és vetni ne lehessen.”⁸ Kései adataink is arra utalnak, hogy Hajdúnánáson volt a legjelentősebb a tanyai lakosság mind az 1930-as, mind az 1950-es években.⁹

Év	Összes fő	Ebből tanyán élő, fő	Ennek százaléka
1940	17 996	4 731	26,2
1960	18 312	4 394	24,0

(1960-ban Hajdúböszörményben 16,5 százalék, Hajdúszoboszlón 15,1 százalék él tanyákon.) A tanyai lakosság összetétele is utal az állattartásban betöltött szerepükre. 1940-ben Hajdúnánáson 2190 kisbirtokos, 1030 gazdasági cseléd és 511 napszámos élt a tanyákon.

Fényes Elek 1851-ben így írt e település gazdálkodásáról: „Nánás, ... Határa felette termékeny; igen szép szarvasmarhát tenyészt; bort termeszt; posványaiában sok nádat vághat.”¹⁰ A Révai Nagy Lexikon is az alábbiak kiemelését tartja a legfontosabbnak, amikor Hajdúnánásról ír: „Lakói túlnyomóan földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak. Szarvasmarha állománya messze vidéken híres.”¹¹

Hajdúnánáson a már általunk is idézett adatok tanulsága szerint a XIX. század közepén számottevő szarvasmarhatenyésztés volt, amely a következő évszázadban is a parasztgazdaságok legjelentősebb jövedelmi forrása maradt. Ezt bizonyítják a XIX. század közepétől rendszeresen végzett állatösszeírások adatai is.¹²

6. Jekelfalussy J., 1897. 464 l., *Magyar Statisztikai Közlemények* (továbbiakban MSK.) 99. kötet. 1935.

7. Hajdú-Bihar megyei Levéltár (továbbiakban HBmL.), Hajdúnánás város közgyűlési jegyzőkönyvei (továbbiakban Hajdúnánási Jkv.) V. A. 301/a. 12. 1827 No. 335.

8. Uo. 14. 1834. No. 2.

9. Csohán E., 1940. II. rész 5. l., 1960. évi népszámlálás adatai.

10. Fényes E., 1851. III. 183. l.

11. Révai Nagy Lexikon, 1913. IX. 325. l.

12. Barcsa J., 1900. 293. l., Jekelfalussy J., 1897. 464. l., MSK. 41. 1911 és 100. 1935., Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai, Debrecen, 1957. és 1963. évek. A szarvasmarha és a lótenyésztés a XIX. század elejéig más arányokat mutat. Orosz I. a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó tanulmányában a korszakban a ló igázását tartja fontosabbnak. Orosz I., 1973. 89—208. l. Összehasonlító adatként közöljük az 1828. évi összeírást:

	tehén						
ökör	fejős	meddő	borjú	ló	csikó	juh	sértés
465	636	214	440	1387	76	5095	720 db

HBmL. Hajdúkerületi számvevőszéki hivatal, Consriptio, Hajdúnánás, 1828. IV. A. 503 H. 6.

A szarvasmarha-állomány Hajdúnánáson

Évek	1852	1856	1895	1911	1935	1956	1963
Db-szám	1526*	3576	6353	6362	5688	6878	8764

(*Valószínű, hogy szándékosan meghamisított adat, a gazdák letagadták állataikat.)

Hajdúnánás szinte napjainkig megőrizte vezető szerepét e vonatkozásban a volt Hajdúkerületben.¹³

A szarvasmarhatartás adatai a volt hajdúvárosokban

Helység	1895	1911	1935	1956	1963	évek
Hajdúböszörmény	6353	6362	5688	5813	5057	darab
Hajdúnánás	3403	4308	4594	6751	5176	darab
Hajdúszoboszló	2877	3814	2251	4567	3765	darab
Hajdúhadház	2430	2299	2712	—	—	darab
Hajdúdorog	1615	2022	1744	—	—	darab
Vámospercs	1205	1015	808	—	—	darab

(— nincs községekre lebontott statisztikai adat.)

Természetes tehát, hogy az előző évszázadban (1804-től) a város magisztrátusa, mint a közösségi állattartás fő irányítója, rendszeresen foglalkozott a legelők, illetve a legeltetés kérdésével: „Hadnagy úr proponálván, hogy a lakosaink a Réti földeket a Polgári Lakosoknak szántani kiadják, s ennél fogva a marha legelő nagyon megrontatik.” Úgy határoznak, hogy „a polgáriak a Réten semmi szín alatt ne bátorkodjanak” szántani.¹⁴ Valószínű, hogy tilalmuk nem hozott megfelelő eredményt, mert 1806-ban a magisztrátus újra foglalkozott a kérdéssel: „mind ennek előtte, mind kiváltképpen mostani árvizes időkben sérelmesen tapasztaltatván az, hogy a miatt, hogy a Rét, a hol a Marha mind télben, mind tavasszal élhetne, a lakosok által felszántatik”. Bár ugyanekkor megállapítja a testület, hogy „a marhatartás nagyon megcsökkent annyira, hogy a mely marhák vagynak nyárban is, tsak nem telelnek; ezért is, hogy ezen ága a gazdaságnak nagyobb virágzásba jöhessen, meghatározatott, hogy a Réten sehol, senki tsak egy Barázdát is szántani kemény büntetés alatt ne merészljen”.¹⁵ Ekkor még védték a legelőterületet, néhány év múlva (1809) azonban megszületett a Réten való szántást-vetést engedélyező határozatuk: „Igaz ugyan, hogy ennekelőtte egy néhány esztendőkkel a Réti földejeinknek szántással való használása a Lábás Jóságnak hatá-

13. MSK. 41. 1911. és 100. 1935. évek., Hajdú-Bihar megye fontosabb statisztikai adatai, Debrecen 1957. és 1963. évek.

14. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 9. 1804. No. 97.

15. Uo. 1806. No. 45.

runkon való elszaporodása és annál fogva a Marha tenyésztésnek a Réten, felszántása által lett megakadályoztatása tekintetéből felfüggesztetett, de most már minden féle jószágaink szembetűnő képpen megfogytakozván, ezen ága a Gazdálkodásnak úgy látszik semmit sem szenvedne, ha a Rétünk szántás és vetés által gyakoroltatódna, ... (ezért) megszabadul.”¹⁶ Annak ellenére, hogy a helybeli lakosok a Rétet szabadon (birtokuk áranyában felnyilasolták) szánthatták-vethették, azt továbbra is tilalmazták a szomszédos Polgár község lakosainak. „Polgári Bírák Uraiméknak ismét irattasson meg. hogy lakosaik... Réteinket szántással-vetéssel semmi szín alatt ezután használni ne bátorkodjanak... (mert) bizonyos Nánási lakosokkal megegyezvén Réteiket részről vagy más egyezség mellett szántással-vetéssel élik.”¹⁷

A fenti határozatokat újra megmásították, mert időközben minden bizonnyal elszaporodott az állatállomány a városban. Ezért 1823-ban újra tilalom alá vonják a Rétet. „Senki a Rétet többé szántani ne merészelje!”¹⁸ Sőt, egy évtizeddel később (1834) az időközben települt tanyák környékén is megtiltják a szántást-vetést. Indokuk így hangzik: „Tavaszzal annak idejéig és ősszel és téli napokban is ottan a Jóságoknak alkalmas mezejek lehessen, s hogy tüstént téli Jászolra ne szoruljanak.”¹⁹

A nyomásos gazdálkodás révén a legelőterületet oly módon is megszoríthatták, hogy a szántóművelés alá vont területből egyes határrészeket *ugarnak* hagytak. A magisztrátus évről évre meghatározta az *ugarnak* elhagyandó *nyomást*, amely terület évente pihent, s rajta a jószágokat legeltette a közösség. „A legelőnek szűk volta miatt pedig a *Horgoló Telek* fel nem osztódik, hanem *nyomásnak* marad.”²⁰ „*Ugarnak* marad a *Fűz Gát járása*.”²¹

E gyakorlatról függetlenül a talajerő pótlás középkorban ismert szokásának megfelelően egyes határrészeket hosszabb időre kivontak a szántóművelésből és legelőnek hagyták. 1815-ben úgy határozott a hajdúnánási tanács, hogy a „*Zajgató* járás beli calcaturális földünk szinte 20 esztendeje, hogy pihen, feltőressen. Ezen járás helyett, mivel a *Veres Tenger Járása* minden Calcaturális földünk felett legéltebb és soványabb légyen, jövőre hagyódjon el (legelőnek).” „Addig is, hogy pedig a legelőhely jószágainkra nézve tetemes kárt ne szenvedjen, erre való nézve meghatározatik, hogy az *ugarlással* senki ne siessen.”²²

A közösségi legelőket a XIX. század első harmadáig a helybeli lakosok vagyoni és jogi megkülönböztetésre való tekintet nélkül szabadon használhatták, illetve korlátozás nélkül hajthattak jószágot a közösségi nyájakba, a gulyákba, a ménesekbe, a csordákba stb. A jogi megkülönböztetést csak egyetlen területen ismerték és gyakorolták, és pedig a pásztorbérek meghatározásánál. A XIX. század elején többször megerősítette a magisztrátus határozataiban, hogy „a gulyásnak, csikósnak, ökörcsordásnak a szolga legény minden darab jószágtól 20 kr-t, a gazda, ha ke-

16. Uo. 1809. No. 59.

17. Uo. 11. 1818. No. 78.

18. Uo. 12. 1823. No. 246.

19. Uo. 14. 1834. No. 2.

20. Uo. 9. 1804. No. 85.

21. Uo. 10. 1815. No. 343.

22. Uo. No. 115.

nyeret nem ad 17, ha ad 7 kr-t fizet".²³ Az egyes bértételek változásától függetlenül a szolgálégyenek mindig több pásztorbért tartoztak fizetni a közösségi nyájakba hajtott, s ott pásztortartott állataik után.

1822-ben foglalkozott először a magisztrátus „az olyatén Idegen és Más helységből beszakadt Lakosok (legeltetési jogával), kiknek semmi féle birtokuk nem volna, minthogy az ilyeneknek az Marha tartásra Jusuk nincsen”. Így hangzik a határozata: „...ezeknek semmi féle jószágot tartani ezen Város határán meg nem engedtetik”.²⁴ Mint máskor is, most sem hozott megnyugtató megoldást döntésük. 1824-ben újra tárgyalják az ügyet, mert „ezen Városnak naponként való terjedése, az együnnen és másünnen is ideszakadott és itt Birtok nélkül élő Lakosoknak számos marháik által a Marhák legelőjük úgy annyira megszorított, hogy éppen nem is elegendők volnának az marháinknak.”²⁵ Határozatuk néhány hónap múlva meg is született: „Az ily föld beli birtok nélkül élősködő Lakosoknak minden marháikra a Pásztornak tartozó fizetésen felül isedj-edj darabra bizonyos taxa vettetne.”²⁶ „Minden ló és szarvasmarha után egy Rft, a sertés és juh után darabonként 20—20 kr. szabatik meg.”²⁷ Tíz év múlva e magisztrátusi határozatot kiterjesztették az „ide másunnan bevállalt és megfogadott pásztorokra és Bacsókra,” kik számos jószágot tartanak, „sőt az ilyenek Marháikkal jobb helyen bujkálnak”. Ekkorra a *pascuum* pénzt a nagy jószágoktól három, a sertéstől egy rénes forint (és esetenként még 15 kr.) összegben szabták meg.²⁸ A *pascuum* pénzt egy e célra kijelölt *deputáció* szedte be. „Míg a Juhok a kosárhoz a gypre ki nem szállíttatnak, a Gulyák, méneseik ki nem verettetnek, addig összeírják a földet nem bíró lakosokat, s tőlük a *pascuum* pénzt bé vegyék. A *pascuum* pénz 3 Rft, a juhtól, sertéstől 1 Rft és 15 kr.”²⁹

Az 1820-as évektől a városba betelepült jövevényeknek jegyzőkönyvi határozattal tiltják meg a nagyjószág tartást. „Tisza Ladányi lakos Győri András kerékgyártó Czéhes Mester ember kéri a maga Lakozását mestersege gyakorlása végett, ... meg engedtetik olly móddal, hogy semmi féle járó jószágot ne tartson”.³⁰

A legelőbirtoklás kérdésével először a tagosítással kapcsolatban foglalkozott Hajdúnánás magisztrátusa. 1864-ben „kimondatott, hogy a közlegelők a város nevében állanak, de egyesek osztatlan birtokát képezik”.³¹ Ekkor azonban még nem döntöttek a legeltetési arányról. Négy évvel később, 1868-ban megtörtént „a jószágértartásban az arány behozatala, és a semmi féle jogra vissza nem vezethető aránytalan jószágértartás megszüntetett (a közlegelőkön)”.³² Végleges döntést azonban csak évekkel később hoztak. „Végül 1886-ban a tagosítási bíróság által megállapítottatott a végleges legeltetési szabályzat. Kimondja ezen szabályzat, hogy czélja az, hogy a különböző határrészekben egyesek által birtokolt, azonban a közö-

23. Uo. 9. 1813. No. 6.

24. Uo. 12. 1822. No. 4.

25. Uo. 1824. No. 4.

26. Uo. No. 155.

27. Uo. No. 204.

28. Uo. 14. 1835. No. 133.

29. Uo. 1836. No. 54.

30. Uo. 12. 1824. No. 319.

31. Barcsa J., 1900. 291. l.

32. Barcsa J., 1900. 291. l.

sen használt legelő területek beli kisebb-nagyobb illetményeket minden birtokos könnyebben és biztosabban jövedelmeztesse. A legelők termőképesség szempontjából egyenlő osztályzatúakká tétettek, s így van összesen (1900-ban) 9781 hold és 1019 négyszögöl legelő. Ezen legelőn 1886-ban elhelyeztetett összesen 10 035 darab nagyjóság.”³³ Barcsa János azt állítja, hogy a legelőfelosztás korábbi elvét, azt ugyanis, hogy a „legelők 315 telek után osztatnak fel, úgy azonban, hogy alapul a négy járás beli telek földek szolgálnak,” nem hajtották végre.³⁴ Ennek ellenére 1875-ben a közlegelő birtoklásának rendjét a szántóművelés alatt lévő telkek nagysága alapján szabták meg.³⁵

A legeltetési ügyek, a birtoklás rendje megkívánta, hogy egy *birtokossági választmányt* állítsanak a közös legelők gazdáinak fejeül. A választmány 18 tagból állt, kilenc nagy-, hat közép- és három kisbirtokos alkotta a testületet, amelynek egy felügyelője, egy pénztárnoka és két felvigyázója volt.

A legeltetési év, a gazdasági évnek megfelelően, január elsején kezdődött. Az első negyedév végéig mindenki köteles volt „igazolványát (céduláját) a legeltetési díj lefizetése mellett kivenni. Aki addig ki nem veszi, annak a legelője bérbe adatik.”³⁶ Az így befolyt (a legelőbirtokosok esetében) jelképes, vagy (a legelővel nem rendelkezők esetében) tényleges haszonbérleti összeget július 1-én a legelőbirtokosok között birtokarányuknak megfelelően kiosztották. Ez a gyakorlat a közelmúltig érvényben maradt.

Hajdúnánás városnak a XIX. század végétől két, egybefüggő legelőterülete volt, az egyik a *Közöslegelő*, a másik a *Tedej puszta*. Mindenki annyi állatot legeltethetett a legelőjogán a közös gulyákon, csordákon, amennyit a közbirtokossági választmány meghatározott. Hosszú gyakorlat alapján a tedeji legelőre 1600, a Közöslegelőre 2000 négyszögöltre hajthattak egy számossal. Jobb legelő volt a *Tedejen*, azért szabtak ott kisebb legelőrészt. Minden gazda *legelőt váltott* a jószágaira. Ha saját *legelőjoga* volt, akkor azt váltotta ki, ha ez nem volt, akkor azoktól a legelőtulajdonosoktól *váltott cédulát*, akiknek felesleges területük volt. Ezek éves használati jogukat, a kereslettől függően 25—100 kg búzáért vagy más szemesterményért adták el. A *birtokossági iroda* környékén adták-vették a legelőjogot a gazdaasszonyok. „Nem tudnál egy legelőt adni?” — kérdezték egymástól. Mindig el lehetett adni a felesleges legelőt, mert bőven volt állat a városban. Még *kupec* is foglalkozott a legelőjog közvetítésével. Ezek nem iratták a legelőt a nevükre, csak aki jószágot hajtott rá, annak iratták ki a *cédulát*. Kihajtáskor e *cédulát* mutatták fel a pásztornak.

A gazdák arra a legelőre hajtották állataikat, amelyikre akarták. De mégis volt bizonyos szabályozó rend e téren is. Éspedig, a külső pásztorkodásban a XIX. század végéig, a csordatartásban napjainkig megvolt *oldalgazdaságok* örökségeként, a város belső területének megfelelően alakultak a gulyák, a csordák az 1940-es évekig. Nem egyszer azonban a

33. Barcsa J., 1900. 291. 1.

34. Barcsa J., 1900. 291. 1.

35. Eperjessy J.—Nagy I., 1937. 94. 1.

36. Barcsa J., 1900. 291. 1.

gondosabbnak ismert pásztor kedvéért választották meg a legelőt. A tedeji legelőt használhatták a vidékiek is. Hajdúnánás nagy kiterjedésű legelőin feltehetően, folyamatosan legeltettek a szomszédos helységek lakosai.³⁷ A XIX. század elejétől figyelt fel a magisztrátus e tényre, amelyet akkor azért tartott a város lakosaira nézve sérelmesnek, mert „más idegen Határokról ide behajtott jószágok legeltetnek anélkül, hogy ezen Ns Városnak a legeltetésért legkisebbet is fizetne... s behajtásuk által a magunk marháitól szorul el a legelő.”³⁸ Össze is írták az idegen jószágokat. „A ménesen semmi idegen jószág nem találtatik, a Felső Gulyán hasonló képpen csak egy sincs, hanem az Alsó Gulyán Eszlári lakos Tóth György Eő Kegyelmének 11, az Ökör csordán Lőki Lakosok Soós József, Soós János, Balogh János Eő Kegyelmeknek valami 72 darab, az árendás zsidónak 46 darab, melyek között 14 darab negyedfűek, a Dadán Lakó tisztartóé Bartsi Eő Kegyelméé, a Tóth Györgyé és a Lőkiek legeltetéséért, mivel az város tudtával történt, szolgálataikért nem kell bért fizetni.”³⁹

Egy évtizeddel később, 1820-ban, panaszt tettek a magisztrátusban, hogy „a Nyíregyházi Lakosok... a Nánási Gulyásokkal egyet értvén, alattomosan a Marháikat ezen városi gulyákban tartják.”⁴⁰ 1822-ben újonnan megtiltják a *külföldieknek* (szomszédos helységbelieknek), hogy itt marhát legeltessenek.⁴¹ Az 1871-ben kelt összeírás szerint a város közlegelőin a helybeli birtokosoknak 27 995 db, a birtoktalanoknak 730 db, az idegeneknek pedig 3 519 db nagy- és kisjószágá legelt.⁴² A XX. századra kialakult az a gyakorlat, hogy a környékbeli települések gazdái a tedeji legelőre állított gulyákba verték állataikat. Április 1-ig vidékieknek nem adtak legelőbérletet, előjogot biztosítván ezáltal a helybeli állattartóknak. Elsősorban a Nyírségből (Nyíregyháza, Téglás, Újfehértó, Balkány), a Tisza mellékéről (Tiszaeszlár, Tiszadada) hajtottak szarvasmarhát a hajdúnánási legelőkre.

37. „Külföldi marhák lajstroma in Campó nostro:

Eszlár: 8, 1,	Tokaj: 13, 6, 7, 5, 1,	4, 8, 4, 4, 20, 2, 5, 4, 12, 1,
Keresztúr: 2, 7, 3,	Gáva: 4,	3, 2, 4, 10, 2, 1, 8, 1, 3, 1”
Bártfa: 12,	Dob: 8,	Mád: 2,
Békés: 3, 1,	Csenáros: 1,	Liszka: 1,
Szentmihály: 7, 1, 1,	Lucz: 3,	Dada: 1,
Prügy: 2,	Debreczen 3, 9, 10, 2, 26,	Tarczai: 3,
	10, 1, 3, 1, 3, 2, 4, 3, 9, 9,	

Összesen: 296 darab. A marhákat egyes gazdák fogadták a nánási legelőre, s a felsorolás egyes tételei szerint vállalták azokat fel. HBmL. Hajdúnánási közgyűlési iratok, V. A. 301/b. 1. No. 154. 1720.

38. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 9. 1812. No. 57.

39. Uo. No. 127.

40. Uo. 11. 1820. No. 162.

41. Uo. 12. 1822. No. 4.

42. *Barcsa J.*, 1900. 293. 1.

A szarvasmarha és tenyésztése

A hajdúnánási parasztokat arról emlegetik a környéken, hogy szereték a szarvasmarhát, igen szép borjúkat neveltek, címeres ökörfogattal dolgoztak. Tekintélyes szarvasmarhaállomány lévén Hajdúnánáson, széles körűen hasznosították a parasztgazdaságokban, sokrétű gazdasági szerepe volt a paraszti háztartásokban is. Tőkeállat volt, igázták, fejték, húsát, bőrét, szarvát felhasználták. Terhes szekerekbe járómarhaként tartották, szántottak, boronáltak velük. A letakart életet segítségükkel hordták a *szérfűre*. Szénát, csutkát és szemesterményt szállítottak az ökör vontatta szekereken. A szárazmalmok *kerengőibe* is befogták az ökröket. Ennek ellenére még sem nyomtattak ökrökkel. Kevés szarvasmarha húst fogyasztottak, a paraszti háztartásokban alig vágtak borjút, tehenet.

A szarvasmarha testrészeinek elnevezése a hajdúnánási parasztok és pásztorok szerint: *óra, óralyuka, szutyokja* (orra alatti rész), *cimpája, szája, álla, homloka, szeme, vakszeme, szarva, szarvatöve, szarvahegye, kontya, file, nyaka, járomtolója, kendője, szegye, háta, lapockája, horpasza, viknya, hátulsó lapockája, farktöve, első lába, térgye, fűkörme, kiskörme, körmeközi, talpa, combja, ódala, hasa, lábaszára, csürke, tőgye, csecse, csöke, töke, meggyi, farkacsíkja, farkabojtja*.

A szarvasmarha színét változatos kifejezésekkel különböztették meg: *fehér, daru, darus, darunyakú, kormos, kikszőrű, fekete, homály, ördög-szőrű, zsemlyés, pöszi, cigány, szöke, fakó, fakós, fakósabb, veresbarna, pirostarka, homálytarka, fakótarka, zsemlyeszőrű, pirosszőrű, borzderes, fecskehasú és lámpás*.

Szarvállásuk a hajdúnánási parasztok szerint lehet: *csákó* (széjjel áll a szarva), *gombos* (kicsit befelé áll, hajlik a hegye), *villás* (takaros állású), *kukó* (teteje jól összehajlik), *kecskeszarvú* (hátrafelé hajlik), *könyökös-villás, egyenes-villás, fennálló-szarvú, egyenes-szarvú, hegyes, gecsu, puskás, sodró, jáger, kukor, nyújtófa, karika, karika-gombos, könyökös-gombos, kunkorgós, korcos, katlan-bontó, riskás, sete* (nem egyforma állású), *csonka, balos, jobbos* (hibás szarvúak), *bicska-szarvú, kajla és növendék-szarvú*. Azt a tinót, amelyet korán, fiatalon heréltek ki, s vékonyabb szarvú lett, *tehenesfejűnek* mondták.¹ Szarvuk színe szerint: *fűzfa-szarvú* (zöld színű volt a szarva), *fehír-szarvú* (ezt szerették a legjobban), *fekete-szarvú*.

Jellemző, feltűnő testrészek: *kardos lábú, forgós lábú, gacsos, x-lábú, kanfarú, jó tarés* (tarajos) *farú, beletlen* (kis hasa van), *görbehátú, lingárnak* nevezték a *vikonyat*. Testtartásuk: *gangos, susma, kitarót, lusta, boldond, sulli* (elereszti fülét és farkát), *fennjáró, mint a lú* — lehet. A tetszetős magyar szarvasmarha külleme: *Kicsi fülű, göndör homlokú, vastag*

1. Janó Á., é. n. 19. l.

tülkü, fennálló szarvú, egyenes lábú, egyenes derekú, széles szeggyű, mély elejű, vastag nyakú, tömött szőrű, kis fejű. Az ilyen marhának kicsi szél fűtt a hasa alatt. A szálkás szőrű hígabb volt, finnyásabb, ezért nem szerették.

Ivar és kor szerinti megkülönböztetés: szoposbornyú, kisbornyú, rugottbornyú, üszőbornyú, bikabornyú, az ivartalanított tinőbornyú vagy ökörbornyú, másodfű-, harmadfű-, negyedfűüsző vagy -tinó. Előhasú üsző, hasas üsző, tehén, hasas tehén, fijastehén, ökör, bika, süldőbika. Renyhe az a tehén, amely nem fogott kellő időben borjút. Meddőcsirának pedig azt nevezték, amelynek soha nem volt fia.

Leggyakoribb tehénnevek: Ágnes, Baba, Barna, Bojtár, Böske, Bözsi, Cifra, Csákó, Csárdás, Daru, Édes, Gombos, Harangos, Hegyes, Hetyke, Homály, Hortobágy, Julcsa, Kati, Kecse, Kényes, Liliom, Madár, Mancsi, Marcsa, Meddő, Nusi, Nyalka, Pillangós, Rigó, Rozmaring, Rózsi, Szarvas, Szárca, Szekfű, Szennyes, Szőke, Varjas, Villás, Viola, Virág, Zsombor, Zsófi.

Ismert bikanevek: Bicskás, Cegléd, Darázs, Gyémánt, Gyilkos, Ingó, Ivány, Kadét, Káplár, Kőkiny, Miska, Samu, Sanyi.

A hajdúnánásiak ma is úgy vélekednek a szürke magyar szarvasmarháról (bos primigenius hungaricus), hogy az a parasztgazdaság és a népi háztartás egykor legalkalmasabb, legsokoldalúbb, a tenyésztésre legigénytelenebb jószág fajtája volt. „A magyar tehén teje kevés volt, de az csupa tejfel” — mondják adatközlőim.² Mások úgy vélekednek, hogy tejre (több tejet ad) jobb a tarka (az új szarvasmarha fajták általános népi elnevezése), de tenyésztésre alkalmasabb volt a magyar fajta.

E tenyésztési elvek miatt a szarvasmarha fajtaváltása Hajdúnánáson lassan ment végbe, s a mintegy évszázados eszközváltás területünkön csak a közelmúltban fejeződött be.³

A szarvasmarha fajtaváltása Hajdúnánáson

Év	Összes, db	Ebből magyar, db	Pirostarka, db	Egyéb, db
1897	6353	6267	29	57
1911	6362	5622	413	297
1935	5688	3932	1369	387

A volt Hajdúkerület helységei közül Hajdúnánáson húzódott el legtovább a szarvasmarha fajtaváltása.⁴

2. Tanulmányom néprajzi anyagának gyűjtése közben sok segítséget kaptam Maghy Sándor (70 éves) gazdálkodótól, Máró László (74 éves) gulyásszámadótól, Pongor József (68 éves) volt bérlőtől, marhakereskedőtől, Siro Mátya (86 éves) napszámostól, Siteri Sándor (73 éves) gazdálkodótól. Itt is megköszönöm szíves támogatásukat.

3. Jekelfalussy J., 1897. 464. l. MSK. 41. 1911. és 100. 1935.

4. MSK. 100. 1935.

1935. évi adatok a fajtaváltás mértékére a hajdúvárosokból

Helység	Összes, db	Ebből magyar, db	Ennek százaléka
Hajdúnánás	5688	3932	69
Hajdúdorog	1744	1023	58
Hajdúhadház	2712	1478	54
Hajdúszoboszló	2251	951	42
Hajdúböszörmény	3594	1260	35
Vámospércs	808	143	17

Mivel az 1870-es évekig a városi tanács biztosította az apaállatokat a közösségi gulyákba, csordákba és ménesekbe, a magisztrátus köteletségének tartotta, hogy „a Gulyákon és Méneseken is elegendő Bikák és Csödörök” legyenek.⁵ Évente egyszer, rendszerint a kiverés előtt tárgyalta a gulyák, a csordák és a ménesek apaállatellátásának a helyzetét. E tárgyalásokon a város hadnagya előadta: „A város gulyáira és csordáira megkívántató bikák közül néhányan már elvénuvén, szükség volna azok helyébe fiatalabbakat szerezni.”⁶ Máskor: „... a városnak egy vén bikája... nem fojat, hanem verekedik, már a többi bikák által kiverettetvén, régolta a vetések között tartózkodik”.⁷ A kivénült bikákat a mészárosnak eladták. Ha így nem tudták értékesíteni, akkor „ezen Bikák kiheréltesse-nek és mint Komorok úgy adassanak el” —, hangzik a határozat.⁸ Ezeket hízlalásra sőrénék vásárolták fel. Egy 1834. évi állatösszeírásból megtudjuk, hogy a városnak 29 bikája, tizenegy csödöre van, s az utóbbiakat tizenkettőre pótolták ki.⁹

A szükséges apaállatokat, a bikákat elsősorban helybeli állattartó gazdáktól vásárolták. Az 1820-as évekig alig van adatunk arra, hogy ezeket idegen helységről vásárolták volna. 1817-ben előfordul, hogy „né-mely Böszörményi Gazdától hat szép fiatal Bika süldőket vásárolták (áruk 183 Rft).”¹⁰ Rendszeresen úgy döntöttek, hogy „ha itt helyben alkalmas Bikák és csödörök találtni fognak, azokból a város részére vásároltassanak”.¹¹ Így aztán, akiknek eladó bikáik voltak, a város hadnagyanak jelentették, hogy jószágaikat „inkább a város részére, mint sem más helységek számára kívánnák eladni”.¹² 1815-ben „egy fiatal bikát Ns Oláh András úrtól 85 Ftton megegyeztek”.¹³

Az 1820-as évektől a hajdúnánási magisztrátus rendszeresen vásárolt bikákat Sztás Domokos bérlőtől, aki gulyát tartott a szomszédos bal-

5. HBmL Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 9. 1804. No. 100.

6. Uo. 10. 1814. No. 394.

7. Uo. 1816. No. 293., 1815. No. 8.

8. Uo. 13. 1822. No. 392.

9. Uo. 14. 1834. No. 164.

10. Uo. 10. 1817. No. 126.

11. Uo. 12. 1827. No. 79.

12. Uo. 11. 1822. No. 23.

13. Uo. 10. 1815. No. 7.

mazújvárosi legelőkön. A vétel helyett cserés-egyezségre léptek oly móddal, hogy a kiherélt vén bikákat fiatalokért cserélték el, megtoldván értéküket valamennyi pénzzel. „Szitás Domokos Úrtól (a város hadnagya) oly tudósítást vett, hogy ha Ns Város Bikái közt az öreg bikák kiherélve volnának, ha azokat hozzája által hajtánánk, azokért fiatal bikákat adna”.¹⁴ A következő (1825) évben azt üzeni Szitás Hajdúnánás hadnagyának, hogy „a Város két *komor Bikáit* 70 Ftkért magához venni (kész), vagy ad érte két fiatal bikát, de kér 40 Rft-t pótlásba”.¹⁵ Így járt el a magisztrátus az 1820-as, 1830-as években is.¹⁶ A megalkudott fiatal bikákat nem mindig hajtották haza a tavaszi legelőre, hanem olyan feltétellel vásárolták meg, hogy azokat a nevezett uraság „a nyári és őszi legelésen szenvedje meg,” mert a *harmadfű bikákat* még nem állították a tenyésztésbe.¹⁷

A bikák egész nyáron a *gulyákon*, illetve a *tehen csordákon* az *üszők* és a *tehenek* között legeltek. Szeptemberben azonban a pásztorok *kiverték* a gulyákból és a csordákból. E szokásra utal a hadnagy 1823. évi jelentése is: „A gulyásoknak ámbár azt, hogy a bikákat a gulyák közül kiverhetnék, keményen megtiltotta légyen, mégis a felső Gulyás, Bata András az őrzése alatt lévő Felső Gulyából . . . kivervén, edj a Bikák közül a kút Gödörbe beledöglött”.¹⁸ „A város marháinak összeírása nem teljesíthetetik, mert a Bikák még mostan is széjjel a Réten, s Csutkán” vannak (1814).¹⁹ A bikák a hó leestéig csapatostól kóboroltak a határban, jelentős kárt okozván a helybeli szénatermelő lakosoknak éppenúgy, mint a szomszédos helységeknek. 1813-ban Polgár község előljárói azért tettek panaszt, mert „Hét Bikáink a határjokban öszve hordott széna rakásaikban tetemes kárt tettek”.²⁰ Hajdúdorog városa pedig négy kóborló hajdúnánási bikát hajtott be.²¹

A XIX. század első évtizedeiben a nagy hidegek beálltával már gondoskodtak az apa- és heverőállatok teletetéséről, bizonyos mértékű takarmányozásáról is. Részükre a város földjén termett gabonafélék szalmáját tárolták, amelyhez a szénatermést is hozzászámították. Ha nem volt elegendő téli takarmány, akkor a szükséges mennyiséget a helybeli lakosoktól vagy a szomszédos helységek birtokosaitól vásárolták fel. 1836-ban a „Csordajáró Bikák számára 18 pengő forint ára köles szalmát” vásároltak a szentmihályi uraságtól.²² A város heverő marháit, s a gulyán levő, illetve a csordajáró bikáit oly módon teletették, hogy a *Kendereskertben* lévő *aklokba* zárták őket. Ide hordatták a takarmányt. Mások azonban: „A város szénáját a Rétről haza szállítani nem lehetvén, kéntelen volt az Ns Város heverő jószágát és Bikáit a Rétre a kazal mellé kiszállíttatni, és mivel ezeket két pásztornak mindig ez ideig oda kinn a magok eleségén őrizni kéntelenítették, hetente négy kenyeret és 3 font szalonnát” kapnak téli fizetesként.²³ Amint kiderül, az így szabadon teletetett szarvas-

14. Uo. 12. 1824. No. 94.

15. Uo. 1825. No. 86.

16. Uo. 12. 1827. No. 117., 13. 1829. No. 151.

17. Uo. 12. 1824. No. 69., No. 94.

18. Uo. 1823. No. 329.

19. Uo. 10. 1814. No. 423.

20. Uo. 1813. No. 362.

21. Uo. 1816. No. 354.

22. Uo. 14. 1836. No. 660.

23. Uo. 11. 1818. No. 28.

marhák mellett gondozók voltak. A csikósok és a csordások közül kikerült téli gondozók (telelős pásztorok) bérét az 1820-as évektől pénzben állapították meg, amelynek összege általában hetente egy rénesforint.²⁴

E szokás általánossá vált, s így még az 1940-es évek végén is a közösségi pásztorok ügyeltek az apaállatokra mind nyáron, mind télen (1. kép). Csakhogy a XIX. század végére már fizetetlen kötelességükké tették a munkát. „Szorulástól kihajtásig az összes pásztorok tartoznak sorban díjmentesen a társulati gazda által kirendelt időben a sor ahányszor rájuk kerül a bikáknak a majorban gondját viselni, úgy nappal mint éjjel az istállóban tartózkodni” —, fogalmazták meg a pásztorkönyv egyik cikkelyében.²⁵ A bojtárok *szógálata* tehát egész évre szólt, mert a város bikái ők gondozták. A *Kenderes(kert)* nevezetű legelőreszen áll ma is a város majorja, amelyben a birkákat tartották, ahol a bojtárok felváltva gondozták őket.²⁶ Kiveréstől szorulásig nem fogadott a város külön bikást, mer nem kellett etetni a bikákat, hisz naponta kijártak a legelőre a csordába illetve állandóan a gulyákban voltak. Csordánként egy-egy bojtár kötelessége volt a reggeli ki- és az esteli behajtásuk, az ún. *napolás*. Az éjszaka a XIX. század végétől már ritkán töltötték a *Kenderesen*, mert a város majorost fogadott, az ügyelt éjszaka az apaállatokra.²⁷ Bár télen alkalmaztak bikást, a *napolás* azonban ekkor is kötelességük volt. Télen a munkájukhoz tartozott, hogy *megvágták* a *színakazlat*, majd behordták a *aklokba* vagy az *ólakban* lévő *színatartókba* (az 1920-as években má *hodályokat* és *ólakat* építettek az apaállatok részére). Enni-inni adtak a állatoknak. Télen itatás után *járatták* is őket. 9—10 óráig a *Városerdő* *dörgölődtek* a bikák. Addig a pásztorok a *hodályban* vagy az *ólban* *vezgőztek*, *kiganéztak* alóluk. Az éves bojtár az év kezdetéig szolgált majorban az apaállatok mellett, s ha a következő évre is *marasztottál* akkor a kiverésig *napolt*. Egyébként az végezte tovább a téli munkákat akit a számadó pásztor felfogadott. A számadók nem teljesítettek szolgálatot az apaállatok körül, nem *napoltak*.

A bikákat úgy gátolták a verekezésben, illetve a vérengzésben, hogy szarvuk hegyét levágták, utóbb a szarvukat *felgombozták*. „A város bikái egy héttel ez előtt (március 9) a mezőre verettek, (onnan) hazahajtva szarvaik elvágattassanak”, mert közülük verekezés közben ötöt megölte (1817).²⁸ A XIX. század végétől általános szokássá vált, hogy kiverés előtt a bikák szarvára *köpűvel* ellátott *vasgombot* húztak. A *gombozáson* minden pásztornak ott kellett lenni. Utána a közbirtokosság *főthússal* vendégelte meg őket (1/a. kép).

A XIX. század végéig a tavasztól őszi csordában vagy gulyán lévő *üsző* vagy *tehén* szabadon *folyatott*. Az *aklos marha* télen nem ivarzott. A vemhesség utáni ivarzás ideje az anyaállat erőnlététől függött. A magyar *aklos marha* ellés utáni hónapokban *felindult*. „Némelyikről le sem fújta az avas *szórt* a tavaszi szél, már is befolyatott a *zsenge mezőn*” —, mondott

24. Uo. 12. 1824. No. 361.

25. Tóth S., é. n. 5. 1

26. Az okleveles adatok tanúsága szerint a XIX. század elejétől a *Kenderes kert* volt a város majorja.

27. Az 1828-ból és az 1825-ből keltezett okleveles adataink bizonyítják a marajoros alkalmazását. HBmL. Hajdúnánás Jkv. V. A. 301/a. 11. 1818. No. 239., 1825. No. 253.

28. Uo. 10. 1817. No. 69.

Máró László számadó gulyás. A jászolra szorult tehénen észre lehetett venni, ha folyathatnék volt. Mindig kifelé nézett az ólból. Nem evett csak bögött. Ha lehajoltak előtte, akkor az emberre is ráugrott. Teje is kevesebb volt. Miután a kezes (teleltető) tartásmód uralkodóvá lett, telente kötélen vezették a teheneket a bikákhoz a *Kendereskert*be. Ha a gazdák egy kis pálinkával kínálták meg a *majorost*, válogathattak a bikákban. Ha csordán folytatott a tehén, akkor a csordás este jött, s mondta, hogy írhatja fel gazduram, mert befolyatott a *Rózsi*! Egy porció pálinkával tisztelték meg a fáradságáért, meg a kedvező hírek is örültek. A gulyáról már nem jöttek haza a pásztorok hasonló híradás kedvéért. A folytatást a tehén *megmásodolhatta*, újra *felindulhatott*. Az ilyen tehén azonban ritkán fogott borjút, ezért a gazdája a „gulyás szava után” eladta, mert nem volt alkalmas a tenyésztésre.

80—100 darab tehenre számoltak egy-egy bikát a csordában. Máró László számadó tapasztalata szerint míg szabadon járt a bika a tehenek között, addig 80—90 százaléka megellett a teheneknek. Mikor csak időszakonként eresztették közéjük, akkor csupán 50—60 százaléka maradt *vemhes* az anyaállatoknak. Hosszú pásztorkodása alapján az a véleménye, hogy a szabadon történt folytatás a legeredményesebb. A jó tehén szaladt a bika előtt, „húzta maga után a bikát”, jól kiszaladt a *falkából*, majd *meglibbent* neki. Ez három-négy nap múlva bőgve ment vissza arra a helyre, ahol folytatott. Biztosra vehették, hogy borjút *fogott*. A *kurvát* (a csírameddőt) a bika többször is *megcsapta* egymás után. még sem *fogott*.

A *hasas* teheneket. miután a csordáról beszorultak alig fejték, ezért lassan *elapasztottak*. A fajtaváltás után már akadt olyan jól tejelő tehén, amelyet majdnem az ellésig fejhettek. A *hasas* tehén lecsendesedett, egészségesebb lett, jobb volt az étvágya is. Ügyeltek rá, óvták a hideg víztől, a penészes takarmánytól, mert könnyen *elvetélhetett*. A gulyára és a csordára kiveret *hasas* tehenekre a pásztorok is jobban vigyáztak, nem ütötték oldalba. Február elejétől várták a tehenek ellését. A legszebb borjú a február elejétől József napig (március 19) ellett tehén után nevelkedett, mert a tél utólja, s a tavasz kedvezett a kis borjúknak. Ha *bika-borjút* ellett a tehén, a gazdák *áldomás* felét is ittak rája, hisz gyors és jó haszonnak számított a növendék bikaborjú értékesítése. Figyelték is a tehén tartó családok, hogy karácsonykor ki jön először hozzájuk. Ha férfi, akkor *bika-*, ha nő akkor *üszőborjút* vártak. Úgy mondták, hogy *üszőborjút* vagy *bikaborjút* ellik a tehenük. *Szárason állónak* nevezték azt az elapasztott tehenet, amely nem volt *hasas*.

Az *előhasú* üsző hat héttel, a második borjúval *vemhes* tehén csak három héttel *tőgyelt* meg az ellés előtt. „Az öregebb tehén már nem készült olyan sokáig az elléshez” —, mondotta Siteri Sándor gazdálkodó. Amikor a tőgyéből jött a tej, tudták, hogy közel van az ellés ideje. A közelellősnak az *ágyika* is megpuhult, a *farkatöve* pedig elvált. Ilyenkor már ki-kínézett a gazda az ólba, figyelte a *vemhes* állat magatartását. Egyesek azonban azt tartották, hogy hiába nézegetik, „mert csak akkor ellik meg, ha megírt (megérett) a körme a borjúnak”. A gulyán a pásztor a háznál a gazda segítkezett az *ellésnél*. Mivel kevés baj, rendellenesség fordult elő a szarvasmarhák ellése közben, ezért nem szoktak *segítséget* (*pásztor*t vagy állatorvost) hívni. A tehén rendszerint fekvé *ellik*. „Mind földhöz vágja magát, a feje (ti. a borjú) után már nem áll talpon” —,

vélekednek adatközlőim. Amikor a borjú két első lába kibújt az anyjából, akkor megfogták a két *csiurkít*, s ha a tehén *erőt adott*, akkor egy-egy kicsit húztak rajta. Utána rövidesen eldobta magától a *poklát* (magzat-burok) is, s ezzel befejeződött az ellés. Az ellésnél segítkező pásztor vagy a gazda megnézte, hogy egészebe jött-e el a *pokla*, egészséges volt-e az ellés. Ha rajta volt mind a harminckét *rózsa* (ezekből élt a borjú), akkor nem történt baj. Ha valamelyik hiányzott, azonnal észrevették, s szóltak az állatorvosnak vagy a pásztornak. A *poklát* a kutyának vetették, azok ették meg.

A *hasas tehenek* egy része még a XX. század elején is a gulyákon ellett meg. Még a század elején sem volt ritka, hogy naponta öt-hat tehénnek kis borja lett a pásztorok előtt. Bár mind gyakrabban megtörtént, hogy a hasas tehenet hazahajtották, hogy otthon az ólban *eljen meg*. A gulyán ellett borjút aztán, miután valamelyest megerősödött, az anyjával együtt hazavitték a legelőről. E tény is a szarvasmarhatartás intenzívebbé válására utal. Érdekes azonban összevetnünk egy 1814-ből származó okleveles adattal a fentieket. „A gulyások az előttük felellett marháért csak fele bért tartoznak venni, valamint a csordások is az fél idejében eleikbe hajtott marhákért”.²⁹ Eszerint már a XIX. század elején szokásos volt az, hogy a gulyán ellett tehenet hazahajtották, s ettől kezdve naponta járt a csordára. E gyakorlat célja természetesen a tejhaszon nyérése volt.

Az elvetélt borjút megnyúzták, gyenge húsát azonban a kutyákkal vagy a sertésekkel etették meg. Bőréből *szeredást* vagy *hasit* készítettek, vagy eladták a bőrkereskedőnek.

A frissen ellett borjút sóval leszórták, s odatették az anyja elé a szalmára vagy a földre, hogy *nyalja fel* az anyja. Ellés után még éjszaka is azonnal megfejték a tehenet. „Ki kellett fejni a tőgyet!” — tartják a hajdúnánási parasztasszonyok. Fejés után pedig felemelték a borjút, s megszoptatták, hogy *törje az anyját*, mert enélkül baja eshet a *tőgyének*.

A borjú szoptatására nem volt általánosan ismert és elfogadott gyakorlat. Úgy mondják, hogy ahány ház, annyi szokás. Nagy általánosságban a *szoposborjút* napjában háromszor, éspedig reggel, délben és este szoptatták meg. Egy-két hetes korában már csak a fejkor szophatott. Ahol csupán egyetlen fejős tehén volt, ott jobban számoltak a tejhaszonra, szükségesebb volt a tej. Kevesebb tejet szoptattak ki tehát a borjúval, s hamarabb *ráfogták* a takarmányra. Eleinte, attól függően, hogy milyen tejelő volt a tehén, a *féltőgyet* (két csecset) szoptatták ki vele. A magyar tehén *féltőgyéből* egyszer-egyszer ki tudta szopni a tejet a borjú. Fokozatosan csökkentették a kiszoptatott tej mennyiségét. Hat-tíz hétig szoptatták, utána a *maga száján él*. A csecset mindig váltogatva adták a borjúnak, nehogy egyeseket állandóan szopva, azokat *elszívja, elrágja*. A borjú szoptatásának módja a tehén természetétől függött. Rendszerint először egy keveset szopott a borjú. Ha azonban a tehén fejés közben nem akarta *leadni* a tejet, akkor közben-közben is *meg* kellett *nyalatni* a tőgyét a fiával.

Mivel a szarvasmarha szaporulata fontos haszonvételi forrás volt a parasztgazdaságokban, ezért, ha több tehenet tartottak, akkor közülük egyet-kettőt, esetleg hármat fejtek, a többieket pedig *borjáért tenyész-*

tették. Ezeket kicsapták a gulyára, s egész nyáron *alatta volt* a borjú, az nevelkedett a tején. A növendék borjúkat aztán *jó pénzért* eladták, vagy tovább tenyésztve *tinóként*, illetve *hasasüszöként* értékesítették. Joggal vélekedtek e gazdák úgy, hogy többet ér a magyar tehén egy szép borjúval, mint egy-két liter tejjel. Ezek a kis borjúk őszig az anyjukkal voltak a legelőn, s mivel maguk szopták az anyjukat, szépen ki is fejlődtek. Az így nevelkedett borjút *szabados borjúnak* nevezték.

A gulyán a tehén *hozzáapasztott* a borjához, vagyis csak annyi tejet adott, amennyi elegendő volt a fiának. Ha a gulyára verés előtt a tehenet a család fejte, akkor egy hétig napjában egyszer a gulyásoknak is meg kellett fejni, mert a borjú nem tudta kiszopni a teljes tejmennyiséget, s a feleslegtől *gyulladás*t kaphatott a *tőgye*. A bő tejű tehénnek a gulyán mindig *csatkos* (hasmenéstől szennyes) volt a borja. Elegendő lévén számára az anyatej, nehezen kapott rá a zöld fűre. A melegben aztán itta a vizet a teje, amely könnyen *elcsapta* a hasát, hasmenést okozott.

A borjú addig szopott a gulyán, amíg az anyja *el* nem *rúgta* magától, az ólban pedig *el* kellett *kötni* az anyja alól. A gulyások nem használtak szopásgátló eszközöket. Egyszerűen *ganéval* kenték be az anya tőgyét. Ha ezzel nem érték célt, akkor üzentek a gazdájának, hogy valamедdig vigye el a borjút a gulyáról, mert „elszopja az anyját”. Így jártak el akkor is, ha szárazság volt. A rossz mezőn kevés teje lévén a tehénnek, a borja csak *nyűtte* a szopással. *Szűrőt* jobbára azokra a borjúkra tettek, amelyeket a tanyákra *fejőre kiadott* tehenek után neveltek. A tanyák körül együtt legelt a borjú az anyjával, s mivel számítottak a tejhaszonra, csak szopásgátlóval tudták megőrizni a tejet. A kovácsmester készítette *szűrőt* *kantárszerűen* erősítették fel a borjú orrára. Egyszerű *szűrőt* csinálhattak házilag a *tövískeskutya* (sүн) bőréből.

A *gyenge borjúnak* a tehénólban az anyja előtt volt a helye azért, hogy mindig lássák egymást. Az első lábának a *csülkire* kötötték a *csepűkötélet* (e célra készített finom, gyenge fonású kötél). Azért nem tették a nyakára a kötelet, mert az így megkötött borjú ugrált, hátra felé menekült, s *farkas nyakat* húzott magának, könnyen kihúzta volna a nyakát. Nyolc-tíz napig volt a *csepűkötélen*, utána különösen mikor nőni kezdett a szarva, *kötőfikat* tettek a fejére. A *borjú-kötőfikat* vásáron kötélgyártóktól szereztek be. Ekkorra már az anyja faránál, az ól sarkában volt a helye. Számára a gazda egy kis jászolt készített, amely egy lábakon álló kisebb deszka ládához hasonlított. Mind a *csepűkötélet*, mind a *kötőfikat* *kungöröcsre* kötötték. Azért alkalmazták a *kungöröcsöt*, hogy akármilyen baj adta elő magát, mindjárt szabaddá teheték a jószágot, mert egyetlen rántással kioldozhatták. Amikor a borjú szarva megnőtt, akkor a *kötőfikat* kötéllal cserélték fel. Ekkor került át a *nagyjászolra*.

A *kisjászolban* mindig volt *abrak* a borjú számára, hogy odaszokjon. Puha szénát meg csutkalevelet raktak elébe, azon kapott az evésre. A korpa vagy dara célszerűlen volt, mert csak *széjjelfűtta* az orrával.

A kis borjút ellés után szinte azonnal beállították a gazdaságba. „Mikor kibútt az anyjából, késsel meghasították a fülét”, hasított, vágott tulajdonjeggyel látták el. Az a gazda, aki a legelőre *verte* a *hasas* tehenét, meghagyta a pásztornak is, hogy a borját vegye az anya *bilyogjába*. A századfordulón még közel általános szokás volt az, hogy a kis borjút az anyja *jegyébe* (hasított, vágott tulajdonjegy) vették. Mást nem is végez-

hetett a pásztor, hisz a gazda az étetésre szolgáló *bilyogvasát* a háznál őrizte. A szarvasmarhákon alkalmazott tulajdonjegyek még az 1930-as években is két félék voltak, úgy mint *vágott jegyek* és *égetett bilyogok*. A *bilyogozásra* egy 1811-es okleveles adatunk is van: „... ezen árva unókáskája részére egy borjút, most már esztendőst bélyogoztatott”.³⁰ Az állatok tulajdonjeggyel való ellátását a hatóságok is követelték. 1811-ben szigorú határozatot hoznak: „A Pásztoroknak, különösen pedig a Juhászoknak megtilalmaztatni rendeltetett, hogy nekik jegytelen jószágok (legyenek a legelőn)”.³¹ Egy 1825-ben született tanácsi döntés így indokolja a fentieket: „... a mezei Pásztor Embernek a Tojvajságra, azon rendetlen cselekedet ad legalkalmasabb módot, hogy ők a magok jószágait vagy jegy nélkül, vagy nem egyforma jegyben és bélyogokban tartják, ... (ezért) különös jegyet vagy bélyogot (tegyenek) a jószág orrára vagy pofájára”.³² Igaz, hogy a fenti rendelet is különbséget tesz a két típusú tulajdonjegyek között, ennek ellenére a hajdúnánási parasztok gyakran *bilyognak* nevezték a hasított vagy vágott tulajdonjegyet is. Az égetett tulajdonjegyet az 1920-as évekig az állat farára, később pedig, hogy védjék a bőr minőségét, a pofájára nyomták rá.

A pásztorok a *fülbilyogot* vagy a *füljegyet* szerették, mert ha szembejött velük az állat, azonnal felismerték a jegyéről. „Az nem is volt pásztor, aki nem ismerte fel a bilyogjáról a jószágot, illetve nem tudta megmondani a gazdáját” —, vélekedett Máró László számadó. A következő füljegyeket alkalmazták: hasítás alul, hasítás felül, lyukasztás egyszer, kétszer, egyes csipkés, kettes csipkés. A csipkézést és a hasítást egyszerű pásztorkéssel végezték. Lyukasztáshoz pedig megfelelő eszközt készítettek a kovácsmesterrel. A századforduló után terjedt el a szarvasmarhák *bilyogozása*, égetett tulajdonjeggyel való ellátása, amikor már a hasított tulajdonjegyeket nem tudták megfelelő mennyiségben variálni. Egyébként is az égetést nem kedvelték, mert nagyon megszenvedte az állat.

A bikaborjúk ivartalanítását, *herilisit* tavasszal, nagypénteken végezték. Ha a gazdaságban *kanimalac* is volt, akkor egyszerre herélték őket a borjúkkal. Legelőszzerűbb a *másodfű* bikaborjút *kivágnak* (herélni), mert azok nem születtek meg a műtétet. Csak *tinókat* hajthattak a gulyára. Az ivartalanítást Hajdúnánáson is a pásztorok, általában a gulyások végezték. Úgy mondják, hogy jól és biztosan herélt Máró László számadó gulyás. Az érdekeltek előre szóltak a pásztornak, akiket jól ismert a közösség. A herélő egy bojtárjával ment, s házsorjában végezték az ivartalanítást. A bikaborjút az udvaron *földhözvágta* oly módon, hogy egy erős kötelet hurkoltak a mellkasára, majd egyik-egyik végét keresztülvették a *horgasinain*. A kötelekkel addig húzták az orra felé a hátsó lábait, amíg el nem zuhant. A szalmára ledöntött állatot *gerincre* fordították, a hátulsó lábait kötéllel a testéhez kötözték. Az első lábait nem kötötték le, hisz azokkal nem rúgott, csupán egy erősebb férfi fogta azokat. A ledöntést más módon is elvégezhatték: A bikaborjú nyakába egy *nyakkötelet* (karikára kötött kötel) húztak, majd két *csürköskötelet* fűztek bele, amelyeket a hátulsó lábain körülvéve (innen a neve is) azokat előre rántották. Így az állat *seggreült*, s könnyű volt ledönteni.³³

30. Uo. 9. 1811. No. 16.

31. Uo. No. 266.

32. Uo. 12. 1825. No. 136.

33. Tóth S., é. n 14. l.

A herélést pásztorkéssel végezték. A herezacskó végét az állat testhosszában felvágták. Így könnyen hozzáférhettek a *herezsinórhoz*. A késsel sem sértettek más testrészt. Két kézzel kinyomták a *heréket*, majd az *eréket* késsel vigyázva elkapták, nehogy *bikásnak* maradjon a *tinó*. Ha az erek egy része *bennemarad*, úgy viselkedik a herélt állat is, mint a bika. *ugrálja* a többieket. A sebet az e célra főzött *sáfrány teával* kenték be, ezzel csillapították a vérzést. A kivett heréket a pásztor fogyasztásra elkérte. Úgy illett, hogy a gazdaasszony tojást ajándékozzon melléje. A *megabárolt* heréket kolbászosan, tojással sütötték meg.

A herélésért a pásztor nem kért fizetést, a gazda azonban borral és *darab* szalonnával jutalmazta fáradozását.

A szarvasmarhákat naponta ápolták, gondozták. A piszkos, a szennyes állat a gazda szégyene volt. Lusta és rossz gazdának tartották azt, akinek az igavonó ökrén vastagon volt a *gané*. Ha azonban vásárra szánták a marhát, akkor friss trágyát tapasztottak a *sódorára*. A *lapockával* (kemény fából faragott lapos eszköz) rárakott *gané* megszáradt, megkoloncosodott (2. kép). Ha lépett az állat, akkor csörögtek a koloncok. Ez volt a dísze, meg a jól tápláltságról árulkodott.

Az ápolást a gazda vagy az *ostoros* (cseléd) végezte el. Reggel, miután a marha felkelt, a nedves *ganét* villával csapták le róla a földre, száradás után pedig *vakaróval* tisztították le a szennyet. A sártól is ezzel vakarták le a szőrért. Úgy mondják, hogy „a körme hegyiig lepucolták”. Arra is vigyáztak, hogy a körme között *gané* meg sár ne maradjon, mert attól a patája *kipállott*. Még az őlban telelő állatokat is megtisztították, mert a piszkos, a gondozatlan szarvasmarhát hamar megtámadta a *sömör* is, a *tetű* is. Gondozásukhoz a már említett vasból készült, boltokban árusított *vakarót* és erősebb *szőrkefét* használtak. A szarvát és a *farkabojtját* le-, illetve kimosták. A szarvát mosás és száradás után *édes zsírral* (friss, sótalán disznózsír) vagy *forgó olajjal* bekenték, hogy fényesebb legyen, s ne szálkásodjon, ne hasadozzon be. Az *aklos* szarvasmarhákat természetesen a leírt módon nem gondozhatták.

A beteg szarvasmarha *gunnyaszt*, csak álldogál, kel-fekszik. A pásztor vagy a cseléd mindjárt felfigyelt erre, s a fekvő állatot felköltötte, magatartását ügyelte, rajta volt a szeme, hogy kérődzik-e, evett-e, ivott-e megfelelő mennyiséget. Számos gyógymódot ismertek és alkalmaztak a hajdúnánási pásztorok, a parasztgazdák. Egyik-másik pásztor *javasember* hírében is állott.³⁴ Állatorvost csak végső esetben hívtak a betek állathoz.

A magisztrátus határozataiban arra is találunk utalásokat, hogy egy-egy szárazabb esztendőben a legelőre kivert állatok lesoványodtak, megbetegedtek. „A gulya, a Ménés az Legelőjük nem alkalmasok voltak miatt olly rossz állapotra jutottak, hogy már azok között *emelgetős* is Naponként több-több találtatik”.³⁵ 1827-ben is a hadnagy előtt „a Gulyások megjelenvén, azt adják elő, hogy a Gulyabeli Marhák nagyon betegeszenek, feő képpen pedig az Alsó Gulyába és a beteg marháik a kopár nyomáson nem ehetnek, (ezért) arra kértek szabadságot, hogy ha csak a beteg jószágot is, a Rétre beszállíthassák”.³⁶

34. A hajdúböszörményi származású Tömöri gulyásszámadóról is beszélték, hogy javasember. Lásd a pásztorokról írott fejezetben.

35. HBmL. Hajdúnánási Jkv. 12. 1822. No. 289.

36. Uo. 1827. No. 214.

A XIX. század elején többször is pusztított a *marhadög* Hajdúnánás határában is. 1812-ben és 1829-ben alaposan megrikkította az állományt.³⁷ Hiába volt a kerület szigorú intézkedése: „Semmi féle Ökrös szekér vagy különösen szarvasmarha e Határról nem bocsájtatik ki, se be nem eresztetik, a Takarmány pedig még lovas szekeren sem engedtetik ... A Barom vásár a külföldieknek itt helyben meg nem engedtetik. A helybeli zsidók a marha bőrrel való kereskedéstől eltiltatnak. A Dög jószágok bőrtől edjűt ásattassanak el”³⁸

A szarvasmarhák gyakori nyári betegsége volt a *száj és körömfájás*. A száraz és rossz legelőre fogott állatokon hamar *kiütött*. Ha valamelyik gazdának több állata volt a legelőn, akkor a pásztor előtt hagyta, s még a század elején is sorsára bízta. Ha azonban kevesebb volt, akkor a betegeket hazahajtotta, s otthon a kertben gyógyította. Az 1910-es évektől a gazdák még a gulyára is kijártak, s a pásztorral együtt kezelgették a beteg jószágokat. Lefogták, s előbb kötelet húzgáltak a körme között, így lesúrolták a megbetegedett részt. Majd a sebet telenyomták tejfellel kevert égetett és porrá tört *kikküvel* (rézgálic). Takarmányt is szállítottak ki számukra. Száj- és körömfájás ellen sikeresen alkalmazták a lisztte összetört és hájjal vagy avasszalonnával összegegyűrt *kikkövet* is.³⁹ „Fagyal (*ligustrum vulgare*) levelét és bogyóját timsós vízben főzték, s a szájfájós jószág száját megmosogatták a levével naponta háromszor-négyszer. Összehúzó ereje van”⁴⁰

A beteg körmű marhát úgy gyógyította Körtvélyesi Lajos kovácsmester (aki a XIX. század végén katonakovácsként dolgozott), hogy a *farkasalma* (*aristolochia clematitis lupus*) főzött levében áztatott ruhával kötözte be a patáját. E kezeléstől még akkor is meggyógyult az állat lába, ha előzőleg le is esett a fél körme.

Súlyos betegséggként emlegetik a *felfúvódást*, amely gyakran azzal járt együtt, hogy elállt a szarvasmarha *kírője*. A zöld lucernától és a zöld repce levelétől hamar *felfúvódott*. Akkor is bekövetkezett, ha pókot vagy baromfi tollat evett a takarmánnyal. A beteg állat szájába *záptojást* ütöttek, kormos vagy avas szalonnát nyomtak a torkára, esetleg ecetet öntöttek bele. E célból „a fehér kunkor (*melandryum album*) szárát, levelét tejben megfőzik, s levét a beteg jószágba öntik, napjában háromszor is, ha nagyobb zavarok állnak elő. Virágát borban megfőzik, s a jószágba öntik, ha fáj a hasa, hasmenős, vagy kérőzni nem tud”.⁴¹ A pásztorok kemény, zsíros kalapjukkal püfölték a *felfúvódott* marha hasát, hogy meginduljon nála a szél. Ha ez nem segített, akkor bicskájukkal kiszúrták a *bendőjét*, s kieresztették belőle a szelet.

A kedvezőtlen takarmányozástól a szarvasmarhának könnyen elállt a *kírője*, s nem tudott *megkírődzni*, nem tudott elemészteni, hanem *felfúvódott*. Meszes vizet öntöttek bele. Az egészséges szájából vettek *kírőt*, azt tették át a beteg állat szájába, s így indították meg a *kírődzist*. „*Katankóró* virágját is használták gyógyszerül. Virágját (*cichirium intybus*) megfőzik, egy fél liter tejhez egy fél marék virágot tesznek, továbbá egy kanálnyi erős paprikát, egy kanálnyi ecetet. Ha az állat fel van fúvódva,

37. Uo. 9. 1812. No. 189., 13. 1829. No. 327.

38. Uo. 13. 1829. No. 327.

39. Béres A., é. n. 22. l.

40. Igmándy J.—Kelemen S., 1943. 210. l.

41. Igmándy J.—Kelemen S., 1943. 210. l.

ezt itatják vele egy hosszúnyakú üvegből. Utána körülbelül egy fél óráig hajkurásszák, s ezután megindul az emésztés”.⁴² Hasonló céllal „az ezerjófűvet (centaureum umbelatum gilib.) tejben főzik és a jóságba öntik, ha eláll a *kirője*”.⁴³ Békát is alkalmaztak a *kirődzis* megindítására. E célból a beteg állat torkába két-három békát nyomtak le.⁴⁴

A nyers és vizes időjárás, az egészségtelen táplálkozás és a melegben *felposhadt* víz okozhatta a *hasmenést*. Nagy melegben a szabadvízen itatott gulyabeli marha *hasmenést* kaphatott. A *bélfájásban* (hasmenés) szenvedő állatot száraz takarmányra fogták és főtt vizet adtak neki. Így csak a lakóház körül lévő kezes marhákat *kurálhatták*. Gyógyszerül használták a *sóslórumot* (rumex acetosa) is. Az egész növényt megszáritva, megtörve a jóság abrakjába keverték, vagy timsóval főzve, beleöntötték a szájába. Még a gulyára is kivitték, hogy ott gyógyítsák vele a mahákat.⁴⁵ Hasznos szerként emlegetik a téglaport is. A lesúrolt port *kemencefőgggyi*-vel összetörték, s tojás sárgájával keverték fel. Pogácsaformát készít, naponta kétszer-háromszor adtak belőle a beteg állatnak.⁴⁶

A bőrbetegségeket különböző füvek (*feketenadály*, *farkasalma*) főzetével kezelték. A hasított és vágott sebeket a legritkább esetben kezelték. Ha kisebbek voltak, akkor maguktól begyógyultak. „A *feketenadály* (symphytum officinale) szárított gyökerét összetörik, tejben megfőzik „öregre”, s ezt ruhára kenve, a jóság letört szarva helyére kötik, a kötést naponta kétszer-háromszor újítják. Ez rövid idő alatt helyrehozza a sebet. Ha nincs teljesen letörve a szarva, akkor összeforrasztja azt”.⁴⁷

A *sűguga* a szarvasmarha torkánál keletkezik, *kifakad*, s hosszú ideig folyik. *Tengerhagyma* megtört levelével szívatják.⁴⁸

A legyengült, a beteges szarvasmarhának *zubbonya* lesz, a *kendője* megdagad, megvastagodik. Száraz takarmányra fogják, s csak főtt vizet itatnak a beteg állattal.⁴⁹

A *nyári lihegősnek* nevezett beteg szarvasmarhának tág a tüdeje, jellemzője az is, hogy nagyra nő rajta a szőr. A forró nyári napokon csak álldogál a *szabadvizekben*, s akkor indul legelni, amikor este felé hűvösödik. Nem ismerik az orvosságát.

A hályogos szemű szarvasmarha *vereshasú bika*val (Bombina bombina) gyógyítható. Szemét habosra kell vele dörzsölni.⁵⁰ Ha belecsapott valamelyik állat a másik szemébe, akkor tiszta porcukrot fújtak a véres, beteg szembe. A porcukrot porrótört tejüveggel is felkeverhették.⁵¹

Ha a tehén ellés után nem tudta elvetni a *poklát*, akkor száraz görög-dinnye haját porrátörték, szikfű teába belefőzték, s azt itatták meg vele. Ettől megindult az utószülés, a *pokla* elvetése.⁵²

A *tettes* állatot hamuval vagy kapadohány levével kezelték, illetve gyógyították. A fahamut rászórták és beledörzsölték a szőre közzé. A dohány leveléből pedig megfelelő erősségű lét főztek, s azzal mosták le az állat eltetvesedett testrészét, rendszerint a nyakát.

42. Igmándy J.—Kelemen S., 1943. 210. 1.

43. Igmándy J.—Kelemen S., 1943. 209. 1.

44. Igmándy J., 1942. 160. 1.

45. Igmándy J.—Kelemen S., 1943. 211. 1.

46. Béres A., é. n. 18. 1.

47. Igmándy J.—Kelemen S., 1943. 212. 1

48. Janó A., é. n. 7. 1.

49. Béres A., é. n. 22. 1.

50. Janó A., é. n. 7. 1.

51. Béres A., é. n. 22. 1.

52. Janó A., é. n. 6. 1.

Az extenzív tartásmód emlékei

Hajdúnánáson a XIX. század közepéig nagyszámú állatot pásztorkoltak a közösségi legelőkön, a szántóművelés alól ideiglenesen felszabadult tarlókon és ugarföldeken. Határhasználatukra jellemző volt az a gyakorlat, amelyet e vidéken másutt is megtalálhatunk. A város körül elterülő belső legelőkön a kezes állatok, a fejős tehenek, a fejős juhok, az *őrös-ménés* legeltek, a szántóföldeket követő külső legelőkön pedig a szilaj gulyákat, a méneseket, a juhnyájakat pásztorkolták.¹ Határának nyugati, délnyugati részén elterülő, árvízjárta terület, a *Rét* különösen jelentős szerepet kapott az extenzív állattartásban. Noha a város egyetlen, összefüggő szénatermő rétje, a *szilaj barmok*nak tavaszi, őszi, alkalmadtán téli legelője is.² Az állattartás irányítását, ellenőrzését a város vezető testületei, a *communitás* és a magisztrátus, esetenként e közösségek meghatalmazásából maga a város hadnagya látta el. Döntöttek a legelők igénybevételének módjáról, az állatok kiverésének idejéről és rendjéről, meghatározták a pásztorok bérét, megszabták az állattartó lakosok jogait és kötelességeit.

A XIX. század elején tél végén (február vége, március eleje) a hadnagy „a mezei pásztorokat a Rétre a végett ki küldötte, hogy néznék meg a mezőnek indulását, ... (s mivel azt jelentették, hogy) még semmi mező nincs, a gulya és ménés verésére alkalmasabb időt várnak ...”³ „A Marháknak és heverő jószágoknak a Gulyára és Ménésre lejendő kiverettetések idejéről (tárgyal a magisztrátus), minthogy a szép tavaszi napok jelen vannak, (a hadnagy) kéri a kiverések idejét meghatározni”.⁴ A magisztrátus aztán ennek megfelelően kijelölte a heverő lovak és szarvasmarhák kiverésének idejét. Először a heverő lovak mentek ki a Rétre, a tavaszi legelőre, ezeket, ha alkalmasnak találták az időt, már február végén kiverték. „Már az erősebb aklos lovaknak ménésbe való ősze verésének, amennyiben az idő kedvezőleg mutatná magát, ideje elérkezett volna ..., holnap (február 28.) kiveressenek (1813)”⁵ „A ménés holnap (március 27.) ki fog verődni, a gulya verés pedig továbbra marad”⁶ 1804-ben a magisztrátus a következőkben döntött: „Ménések holnap kiverődnek, a guják és

1. A hajdúnánási legelők használata megegyezik a környék és Debrecen gyakorlatával. Balogh I., 1958. 537—566. l.

2. A XIX. századi okleveles adatok is használják a *barom* szót jószágcsapat jelentésben. „A mezei pásztorok, de főképpen a Nyáj kondások, ha az őrizetek alatt levő *baromból* adják ki...” (1821) vagy „Valamig a *Barmok* téli eledelre széllyel nem verettettek (1823).” HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 11. 1821. No. 217., Uo. 12. 1823. No. 3.

3. Uo. 11. 1822. No. 431.

4. Uo. 1820. No. 100., 1825. No. 59.

5. Uo. 9. 1813. No. 71.

6. Uo. 1803. No. 83.

ökörzsorda pedig csütörtökön fognak verődni”.⁷ E határozatból kiderül tehát az is, hogy kora tavasszal a gulyákkal egy időben az *ökörzsordát* is kihajtották a réti legelőre, s kint legelt a tavaszi szántás megkezdéséig. Arra is volt példa, hogy tavasszal nemcsak a fent írt heverő és igásállatok mentek a *Rétbe*, hanem a fejős tehenek is: „... mivel a Csordások egész ekkoráig naponként a Jószággal éppen csak a *Rét* ajjára és nem más hová jártak, ott ami fű eddig nevedhetett volna, azt is felétetvén, ... a Gulya és a Ménes a Réten (maradjon), a Csorda pedig az ugarra szoríttasson (1823. május 20.).”⁸

A heverő állatok tavaszi és őszi legelője tehát a *Rét* volt. Ekkor más határrészekről is ide verték be a gulyákat, a méneseket.⁹ Árvíz idején a nyári legelőket mentvén, hasonlóul a *Rétre* hajtották a közösségi gulyákat, nyájakat és a méneseket. „Mivel a nyári legelőről az árvizek még az magok Árokokba bé nem takarodtak, annyira megszorult a jószágek, hogy egymástól legelni nem férvén, tovább tartani ottan veszedelmes ... (ezért) holnap szállíttassanak bé a Rétre és két egész hetekig oda benn pascuáltassanak (legeltessenek) — 1816. május 12.”¹⁰

Addig legeltették a heverő állatokat a Réten, amíg május derekán meg nem indultak a tavaszi esőzések. „A Réten legelő Ménes. Gulya az esőzések megindulván, már idekinn a nyomáson is ehetik, az ideje eljött, hogy a kaszállónak kedveztesen, erre való nézve meghatározottatott, hogy kiveretessenek (1813).”¹¹ „... a mostani esőzések után a mező annyira megújult, hogy a jószágek a Réten kívül is élhetnek, de egyéb éránt is. ha a Jószágek a Réten tartatnak, úgy a Réti kaszálláshoz remény nem lehetne (június 11).”¹² Ehhez hasonlóan a magisztrátus évente meghatározta a heverő állatok *Rétről* történő kiverésének idejét.¹³ Így akarta biztosítani az állatok teletetéséhez szükséges szénatermést. E tényre egy 1812. évi határozatában közvetlenül is utal: „A Réti kaszállókra nézve pedig meghatározottatott, hogy minden féle heverő jószág, Ménes, Gulya, Ökör Csorda Pünkösdre (május 17) haladék nélkül kiveretessen.”¹⁴

A hátsabb, vízmentes részeken *perjés szénát* kaszállhattak.¹⁵ A *Rét* ajjon, a *fenek*ekben pedig *sásas, nádfiókos* volt a kaszáló, s az itt termett *szénát* jobbára a szarvasmarhák, de kivált a juhok téli takarmányozására használták fel.¹⁶ A XIX. század első harmadától az előbbieken szabad szénakaszálást is korlátozták, s ettől kezdve csak a telkes birtokosok élhettek e joggal. Ha a zsellér sorúak valahol a Réten engedély nélkül *szénát* kaszáltak, akkor a „Gulya (béeresztetett) és az ott lévő széna rendek haszna vehetlennékké tétettek.”¹⁷

A renden levő megszáradt *szénát vontatókban*, majd azokat *boglyákba* rakták össze. Nagyságuk különböző volt. 1825-ben egy *ötszekeres széna-*

7. Uo. 1804. No. 70., 1811. No. 66., 12. 1824. No. 46., 1826. No. 48.

8. Uo. 1823. No. 187.

9. Uo. 10. 1816. No. 149.

10. Uo. No. 157.

12. Balogh I., é. n. 5. l.

13. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301. a. 11. 1821. No. 127., 9. 1804. No. 92., 1809. No. 103.

14. Uo. 1812. No. 102.

15. Uo. No. 249.

16. Uo. 1813. No. 246., 11. 1818. No. 111.

17. Uo. 12. 1826. No. 207.

boglyáról tesznek említést.¹⁸ A boglyák egész nyáron a határban voltak.¹⁹ Az *őszölés* megkezdése előtt a magisztrátus felhívta a lakosság figyelmét, hogy „a szénáját minden gazda a Réten őszve hordani és aztat körül árkolni igyekezzen, mivel a Gulya a jövő hónap kezdetével (november) be fog szállani”.²⁰ „Minden Gazda a maga szénáját a Réten *Lögerba* rakja (1822)!”²¹ A határban összerakott boglyákat tehát árokkal védték a legeltetett állatok kártételétől. A szénát aztán a teleltetés kezdetekor a szűkséghez mértén szállították a városba, illetve az olaskertekbe. Figyelmet érdemel egy 1822-es tanácsi határozat: „Fedél nélkül szalmát vagy szénát... a telkén tartani... senki ne merészeljen” —, tilalmazták a tűzveszély miatt.²²

Kedvezőtlen, száraz időjárás esetén természetesen elsősorban az állataikat védték. Ilyenkor a heverő állatok a szokott, tavaszi legelőjükről, a Rétről csak későn (június) kerültek át a nyári legelőre, a *nyomásokra*. „Minthogy eső nélkül való az Idő és nagy szárazság lévén, a Jóságok által már tapostatott kaszálló földjéről (szénát takarni nem lehet)..., míg az esőzések meg nem indulnak..., minden jószágok a Réten benn tartassanak (1827. június 4.).”²³ 1833-ban még június végén is a réti kaszállókon legelt a gulya és a ménés, „mivel a nyomás száraz és kopár” volt.²⁴

Áprilisban a fejős teheneket is kihajtották a legelőre. Legkésőbb a kis borjúkból álló csordát verték össze. Mikor azonban „az Apró Borjúknak is már elegendő Mezejek lévén, tanácsosnak (ítélték), hogy Borjú Csorda hajtódjon, (s úgy döntöttek, hogy)...holnap, május 4én Borjú Csorda verődik (1812)”.²⁵ A XIX. században a *borjúcsorda* kihajtásának ideje május eleje volt, ekkorra megerősödtek a borjúk, a mező is megnőtt.²⁶ A magisztrátus amikor évente a *borjúcsorda* kiverésének idejét megjelölte, mindig újra tilalmazta a borjúk szabad, ún. *fótos* legeltetését, s szorgalmazta, hogy „minden ember a csordára verje a bornyát”!²⁷ A *fótokban* legeltetett borjúk sok kárt tettek a legelők mellett elterülő szántóföldi növényekben. Káros volt a *fótos* legeltetés azért is, mert kevesebb borjú lévén a csordában, a pásztorok alig vállalták őrzésüket.

Mind a heverő, mind a kezes és az ígás állatokat csak a kalászosok betakarításáig (augusztus) pásztoroltatták a nyári legelőkön. A *tallók szabadulása* után a gulyákat, a csordákat ráeresztették a *letakart* határreszerekre. Az egyes *állatfalkák* csak a részükre kijelölt tarlókat járhatták. A fejős tehenek *járásaként* a közeli szántóföldeket jelölték ki, a távolabbi határreszerekre a gulyák mentek, s ott legeltek őszig, a hideg idők beálltáig.²⁸ A XIX. század elején a gazdák körében egyre sürgetőbben jelentkezett az az igény, hogy nyaranta a *járó* (igavonó) állataik számára egy-egy

18. Uo. 1825. No. 249.

19. Uo. 1822. No. 273., 1826. No. 228.

20. Uo. 9. 1804. No. 139.

21. Uo. 12. 1822. No. 289.

22. Uo. 11. 1822. No. 100.

23. Uo. 12. 1827. No. 142.

24. Uo. 14. 1833. No. 304.

25. Uo. 9. 1812. No. 304.

26. Balogh I., é. n. 7. l. (1803), HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 9. 1804. No. 98. 1811. No. 122.

27. Uo. 10. 1814. No. 117.

28. Uo. 12. 1822. No. 289.

tarlót szabadítsanak fel. „Ns Communitás részéről jelentés tételik arról is, hogy ha már más minden Talló megszabadul is (a gulyák, a csordák számára), legalább a Járó Jószág kedvéért a Belső Tedeji földek tilalom alá vétessenek (1817. augusztus 3.).”²⁹ 1833-ban a *Lopó halom járását* a „dolgozó jószág legelésére fordították”.³⁰ Tovább növekedett az ebbéli igény, s nem volt elegendő részükre a nyári tarló, ezért azt kérték az érdekeltek, hogy „a hámos lovaknak és a jármos ökröknek egy-egy térségű darab föld szakaszatna ki a nyomásból, amely az igavonó jószágok nyári élelmekre elegendő lehetne, s a lovászok is a lovaikat csapatostól legeltethetik (1835)”.³¹ E tényből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a helyi pásztorkodásban csökkent mind az *őrösménés*, mind az ökörcsorda jelentősége. Ettől kezdve az igás állatok tekintélyes hányadát nem verték a tavaszi munkák befejeztével sem a közös ökörcsordába, sem az *őrösménésekbe*, hanem ki-ki maga pásztoroltatta állatait, mostmár azon a nyomáson, amelyet a magisztrátus jelölt ki használatukra.

A magisztrátus a legeltetés zavartalanságának a kedvéért arra is ügyelt, hogy a gulyáknak és a ménéseknek megfelelő téli legelő maradjon. Ezért aztán egyes határrészeket vagy a *Rét* valamely részét tilalomba fogták. „Téli pascuumnak a János Rétye, a Veres Nád és a Kis Kasziba meg hagyattatik.”³²

Bár a testület évente szabályozta a közösségi pásztoroltatást, mégis rendre legeltették fókban, külön csapatokban a szarvasmarhákat. Igaz ugyan, hogy e tilalom nem magára a legeltetési formára vonatkozik, hanem sokkal inkább a *fótosan* legeltetett állatok által okozott kárt sérelmezik. „Fótos marháknak sem a Viden, sem a Pusztán tovább legelni meg nem engedtetik (1807. április 12.).”³³ „A Juhászok és a Fótos Marhákat legeltető személyek az őszi vetésen szana szét legeltetik Barmaikat (1813).”³⁴ 1812-ben határozottan megtiltják az olyatén *fótos* legeltetést, amikor a gulyabeli állatokat össze-vissza, minden rend nélkül legeltetik. „Nemények — jó előre a magok marháikat mindjárt ilyenkor (szeptember 30.) — a gulyáról kiszaggatni és külön foltokban, imitti-amott bujkálva legeltetni szokták, (ezért) senki külön foltokba verve mind addig tartani ne merészelje, míg csak a Gulya széjjel nem verődik.”³⁵ „A Gazda a marhát a Gulya széjjel hányásáig vagy ott a gulyán vagy itthon a maga kertjében a téli Quartélyon tartani köteleztetik (1812).”³⁶

A legeltetési rend leírásakor figyelmet kell szentelnünk a lábon hagyott kukoricaszár, a *csutka* járatásának is. Hajdúnánáson is az ismert jelenséggel állunk szemben.³⁷ A XIX. század folyamán a betakarítatlanul hagyott kukoricaszárát is téli legelőnek hagyták. Az extenzíven pásztorolt gulyákat és csordákat a termés behordása után ráverték ezekre a kukoricatarlókra, amelyek a tagosításig meglévő vetéskényszer következtében összefüggő, nagykiterjedésű táblákat képeztek. Törvényszerű tehát

29. Uo. 10. 1817. No. 215.

30. Uo. 14. 1833. No. 328.

31. Uo. 1835. No. 172.

32. Uo. 12. 1825. No. 188.

33. Uo. 9. 1807. No. 97.

34. Uo. 1813. No. 73.

35. Uo. 11. 1821. No. 210.

36. Uo. No. 210.

37. K. Korács L., 1948. 1. I

az, hogy a tagosításig a város vezető testülete gyakran foglalkozott a *csutka* legeltetésének szabályozásával. „A tengeri csutka további rendelésig tilalomban marad (1796).”³⁸ „A tengeri csutka semmi féle Jószágnak, kivéven a sertést, szabad nem lészen (1804).”³⁹ „Csutka közzé semmi féle Heverő Jószág, u. n. Nyály Juh, Sertés és Heverő és Jármos Ökör ne bocsáttasson (1818).”⁴⁰ Egy ugyancsak 1818-ból keltezett határozat ennek gazdasági szerepét is megindokolja: „A csutkának a Gulya és Csorda beli jószágoknak téli legeltetésére való megtartása, annyival is inkább szükséges lévén, hogy az eső nélkül való nyári és őszi időjárás miatt a Réteken is semmi legelő nem volna”, amelyet őszi legelőként használhatnának.⁴¹

A csutkát az egyes gazdáknak sem legeltetni, sem levágni nem engedték. „A Hadnagy a csutkát a jószágnak téli legelésre minden módon tartóztatja meg (1814).”⁴² „Senki a tengeri csutkát többé se ne vágja, s ne hordja, se ne étesse (1815)!”⁴³ „A csutkát még a tulajdon magáét sem szabad levágni, hanem egy tagban maradjon téli legelőnek (1818).”⁴⁴ Különösen „némely hasznavehetetlen Ökrös emberek”-re vonatkozott a magisztrátus tilalma, akik „a mások tengeri földjén található (betakarítatlan) csutkát is levágják és behordják, a csutka vágás színe alatt pedig egész heteket is odakinn eltöltvén, Ökreikkel a csutkát ősze vágatják (1815)”⁴⁵ „A tengeri csutkát leginkább az olyan ökrös emberek szokták levágni, kiknek földjük nincsen, annál fogva a birtokosok ... elől elhordják (1818).”⁴⁶ „Főképpen a Két Ökrös és Jövevény Gazdák, ahol csak a határon kevés jó sarnyú füvet és tengeri törés után jó csutkát megsejmelének, azt tüstént elkasolják, levágják (1812).”⁴⁷

Ősszel, novemberben a pásztorok a magisztrátus engedélyével ráhajtottak a kukoricatarlókra, s azt járatták mindaddig, amíg a nagy hideg és a nagy hó miatt be nem szorultak. „A csordások által bémentetett, hogy leginkább az Alsó Csordának ezeken az őszi időkön igen rossz járása lévén, a Tengeri Csutkára lejendő legeltetésre engedelmet kérnek... (nem kapták meg az engedélyt, mivel) még a Rét ajjakra legelhet a marha (1814. november 19.).”⁴⁸ Száraz, inséges időben azonban már szeptemberben ráverték a gulyát a csutkára. „A külső Tedej törettesen nagy sérénységgel, mert a Felső Gulya, az Ökör Csordával együtt a Hét közepén a Belső Tedeji csutkára verettetik... (1820).”⁴⁹

Az 1800-as évek elejétől Hajdúnánáson is fokozatosan visszaszorul az extenzív szarvasmarhatartás, a külterjes tartásmód lassan átalakul. Az előző évszázadokban meglévő gazdálkodási egyensúly, amely a pásztorok állattartás mellett megfelelő teret biztosított a kezestartásnak is, a fokozódó árutermelés következtében racionalizálódó paraszti gazdálkodási

38. Balogh I., é. n. 2. l. (1796)

39. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 9. 1804. No. 156.

40. Uo. 11. 1818. No. 180.

41. Uo. 1818. No. 214.

42. Uo. 10. 1814. No. 268.

43. Uo. 1815. No. 444.

44. Uo. 11. 1818. No. 180.

45. Uo. 10. 1815. No. 418.

46. Uo. 11. 1818. No. 180.

47. Uo. 1821. No. 211.

48. Uo. 10. 1814. No. 325.

49. Uo. 11. 1820. No. 199.

rendben felbomlott.⁵⁰ Ennek hatására az intenzív állattenyésztés egyre nagyobb teret nyert. A változás lassú folyamatára mind több adatot találhatunk a XIX. századi történeti forrásokban. Okleveles adataink bizonyítják, hogy a leghidegebb téli hónapokra takarmányról gondoskodnak nemcsak a kezes, hanem a heverő állataik számára is. Ha *vékony szénatermés* volt (ha kevés szénát takarhattak), akkor árpaszalmával és egyéb melléktermékkel egészítették ki a takarmány készletüket. „A Nemes Város jószágai részére (1824-ben) a Szent Mihályi méltóságos Uraság Majorjába 22 öl hosszúságú árpa szalma (kazal) megvásároltatott.”⁵¹ „A rendkívül való kegyetlen tél a kinn lakó jószágot ideje előtt a szénára szorítván, a Ns Város Marhái részére behordott takarmány... fogytan van. Elhatároztatik, hogy tavasz szalmát vesznek (1813. január 31.)”⁵² A pásztorokra felvigyázó *inspectorok* szolgálata is addig tartott „valamíg csak a Barmok Téli eledelre széjjel nem verettetnek (1823).”⁵³ Még az intenzív teletetés módjára is találunk utalásokat az okleveles anyagban. „Némely Gazdák a magok jószágait a Téli jászolra haza kívánják hajtani (1826. december 3.).”⁵⁴ Másutt: „A Gulyák és a Ménések a téli jászolról mikor veretessenek ki a tavaszi legelőre (1829)?”⁵⁵

Noha az elemzett legeltetési rend, s ezzel egyidőben az extenzív tartásmód a XIX. század végére az árvízmentesítés, a szántóföldek tagosítása, a szántóföldi növénytermesztés gazdasági szerepének növekedése következtében mind jobban átalakult, s döntő szerephez jutott az intenzív tartásmód, ennek ellenére a külterjes szarvasmarhatartás egyes elemei a közelmúltig nyomon követhetők. A továbbiakban az extenzivitás még a XIX—XX. század fordulóján is fellelhető reliktumait vizsgáljuk, miközben leírjuk a legeltető, itt-ott még felszilaj tartásmódot.

A bevezetőben már írtuk, hogy a XIX. század végére csak két, összefüggő legelőterülete maradt a városnak, a *Közösgelölő* és a *Tedeji pusztá*. E legelőkön a jelesebb határrészek alapján jelölték ki a gulyák, a csordák járását. *Közös legelő* határnevei: *Mélyér, Varjasér, Bogárzóér, Úsztaóér, Malomér, Dombszeg, Göndör róna, Határdomb, Nagylapos, Csukafája* és a *Kajánszik*. A *Tedeji pusztán* a következő határrészek vannak: *Temp-lomzug, Takácszug, Madarászlapos, Órfa lapos, Pallagtelek, Bábatelek, Ökörér, Szamárhát, Előhát, Horgoló, Vicskus, Bikás és Fűrds*.

Tárgyaltuk, hogy a közösségi legeltetést a szántóföldek tagosításáig (1886) a város magisztrátusa, ezt követően pedig a Közlegelő Birtokosság Legeltetési Társulata irányította. Tavasszal a választmány tizenkét tagja kiment és megállapította, hogy ki lehet-e hajtani az állatokat a legelőre. Elég száraz-e a talaj, van-e megfelelő mező?⁵⁶ Eldöntötték azt is, hogy melyik határrészre, melyik *jószágfalkát* eresztik. Vigyáztak arra, hogy *le ne terheljék* a legelőt az állatokkal, ezért csak annyit hagytak rajta legelni, amennyi hosszú gyakorlatuk alapján biztosan megélhetett e területeken. A szemle végén a *legelőgazda* irányításával *kicsórázták* a legelőt. Ásóval

50. Szabadfalvi J., 1970. 147. l.

51. Uo. 12. 1824. No. 359., 1825. No. 49.

52. Uo. 9. 1813. No. 36.

53. Uo. 12. 1823. No. 3.

54. Uo. 1826. No. 262.

55. Uo. 13. 1829. No. 150. Lásd ehhez az *aktos* lovakról szóló 5. jelzetet.

56. Papp J., é. n. 8. l.

négyszögletes gyepdarabot kivágtak, s átfordították. Évekig is jelölhette a csóva a járások szélét. A legelők csóvázására az 1800-as évek elejétől vannak adataink.⁵⁷ Még a pásztorregulákba is bekerült, hogy „Minden Mezei Pásztor a maga tudva lévő járásán túl az őrzése alatt lévő gulyát, ménest, csordát eresztieni ne bátorkodjon (1825).”⁵⁸ E szabály megszegése a pásztorok között számtalan kellemetlenséget okozott. „A mezei Pásztorok a jószágait egymás járására bocsátgatják, egymással vetekednek” —, állapítja meg 1832-ben a város magisztrátusa.⁵⁹

A XX. század elején már a kicsóvázás ellenére is átmehettek egymás területére legeltetés közben. Csupán a naponta hazajáró tehéncsorda és az ökröcsorda legelőjét nem járhatta más jószág. Az utóbbi esetben azért nem, mert az ökrök igásállatok lévén, vigyáztak erőnlétükre. A fenti engedmény ellenére is azon voltak a pásztorok, hogy csak a *maguk nyomán* járjanak.

A hajdúnánásiak szarvasmarha-állományából a XIX. század közepéig két gulyát (*Felső és Alsó gulya*), egy ökröcsordát, két tehéncsordát (*Felső és Alsó csorda*) és egy *borjúcsordát* állítottak. Fél évszázaddal később a fentebb is írt két legelőre egy-egy *tehéngulya (anyagulya)*, egy-egy *tinógulya*, egy-egy *szűzgulya* ment. Az *anyagulyán* a nagyborjúk és a meddő vagy heverő tehenek legeltek, a *szűzgulyán* a másodfüre menő állatok voltak. Ha a kisebb tinók száma nem volt elegendő, akkor a *szűzgulyában* is legelhettek a másodfüre menő *tinóborjúk*. Innen a *vegyesgulya* elnevezése. Az igásállatok pásztoroltatása a századfordulóján még két gulyán, úgymint a *kistinó* és a *nagytinó* gulyán történt, amelyekben 1200—1500 tinóborjú és ökör legelt. Az igásökök számára állították az *ökörgulyát* vagy *ököröcsordát*, amelyből a századfordulóig kettő, majd később egy volt a város legelőjén. Ezekben 800—1000 darab ökröt pásztoroltak. Már az elnevezésekből is kitűnik az, hogy a legelőre kihajtott állatokat tovább differenciálták, és pedig az előbbi állapothoz képest kor és nem szerint finomították az elkülönítésüket. A fajtaváltás előretörésével Hajdúnánáson külön gulyát állítottak a *magyar.* s külön a *tarka* tehenek, illetve üszők részére. A magyar tehenek gulyáját *nyalkagulyának* is nevezték szemben a *tarkagulyával*, amelyben az újabb fajták legeltek. Először 1935-ben választották széjjel az *anyagulyát* a fentiek szerint. A városnak a XIX. század végéig két ménese volt, de a ló állomány alaposan megcsappant, s az egy ménes a *Közöslegelőre* szorult.

A tavaszi kihajtás előtt a legelőkkel érintkező szántóföldek szélét körülárkolták, hogy megvédjék az állatok kártételétől. „Az első düllőben az Ároknak rossz állapotban való léttek miatt a Borjak és Libák sok károkat tésznek a vetésben (1813. május 16.).”⁶⁰ Egyes források ezeket *Búzás Árokoknak* is említik. „A Búzás Árkot minden gazda a maga földje végén megásassa, különben az Élettyében eshető kárt tartozni fog szenvedni (1825).”⁶¹ E gyakorlatot napjainkig megőrizte a közösség.

A XIX. század végétől a heverő szarvasmarhát tavasszal, csak Szent György (április 24.) hetében hajtották ki. Ekkorra a legelő kizöldült, meg-

57. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 11. 1818. No. 85.

58. Uo. 12. 1825. No. 2.

59. Uo. 13. 1832. No. 277.

60. Uo. 9. 1813. No. 208.

61. Uo. 12. 1825. No. 90.

erősödött a fű. Bár május első hetében akkor is kihajtották az állatokat, ha kopár volt a legelő, mert tavaszra felétették a takarmány jelentős részét. A maradék pedig kellett az igásökröknek a szántásra.

A tavaszi kihajtást, a *kiverést* dobszóval, az 1930-as évektől írott plakáttal is hirdették, így hozták a lakosság tudtára. Mivel két legelője volt a városnak, ezért az egyik nap a *Tedejre*, másik nap a *Nagylegelőre* (a *Közöslegelő* nevének népies változata) hajtották a heverő szarvasmarhákat. A kiverés napja vasárnap és hétfő volt. De másnap, harmadnap, sőt egy-két hét múlva is kicsaphatták a marhákat. Az állattartó gazdáknak joguk volt az, hogy bármikor kicserélhették a gulyán lévő állataikat megfelelőre. Ha pl. megellett a kint lévő tehenük, azt hazahajtván, helyette *meddőt* hajthattak ki a pásztor elé.

A jármos ökör május derekától, miután a tavaszi szántással-vetéssel végeztek, augusztus elejéig, a *hordás* kezdetéig volt a legelőn. Augusztus elsején szorult be az *ökörgulya*, mert a *hordásra* az *ugarolásra* ki-ki hazahajtotta igás állatait.

Összel Márton (november 11.) vagy Erzsébet (november 19.) nap körül *szorultak* a gulyák. A múlt század végén még rendre megvárták a mezőn a havazást. Ha csak kis *perge* (kevés) hó esett, akkor még tovább maradtak a pusztán, illetve a szántóföldeken. Nem jöttek haza a városra, amíg az *avaros* legelőt vagy a csutkaföldeket teljesen le nem takarta a hó. „Nekiőftözött a magyar marha a hidegnek, megnőtt a szőri” —, magyarázta Máró László. Felerősödött a nyári és őszi legelőkön. „Novemberben már csak a bőre alól élt a marha” —, vélekedtek a régi pásztorok.⁶² E gazdasági gyakorlatról kapunk szemléletes leírást egy 1822-ben kelt jegyzőkönyvi bejegyzésből is: „A Gulya és a Ménes a mostani égető száraz melegség miá, a nyomáson már alig szedegethet annyi eledelt, mellyel egy napról más napra tengődhet, ennél fogva a jószág nagyon is megsoványodott. félő, hogy ha őszig valamennyire meg nem husosodnak, a teletetésük mind nehéz, mind káros fog lenni. (Ezért) ... a Veres Tenger Járásáról az Életet a héten minden Gazda betakarítsa, mert a Gulya rá fog bocsájtatni (augusztus 4.).”⁶³

A városgazda ugyancsak kihirdette a gulya *szorulását*, azt, hogy mikor hajtják be a legelőről a gulyabeli marhákat. A gulyákat sorban *beállították* a vásártérre. A gazdák marháit kifogták, több állat esetén *kiszakították* és átadták nekik. Az özvegyasszonyok és öregek marháit hazahajtották a pásztorok a kertekre, később a házhoz. Elszámoltak a gazdáknak, számot adtak a gulyáról. Büszkén mondta Máró László számadógulyás, hogy a keze alatt soha nem cserélődött el egyetlen marha sem. A számadás után a *gulyásgazda* vacsorával vendégelte meg a bojtárjait. Ilyenkor *szállította meg* azokat a személyeket is, akiket a következő évre bojtárként meg akart fogadni. Amely *cselédnek* nem szerette a munkáját, azt nem alkalmazta tovább. Nem szőlongatta folyton, hanem egyszerűen nem fogadta szolgálatába.

Hajdúnánáson még az 1930-as években is két csorda volt, amelyet a város fekvése szerint még ekkor is *Felső* és *Alsó csordának* neveztek a gazdák. Egy-egy csordában 600—700 fejős tehen legelt. Az *Alsó csorda* kihajtását a *szegényháznál*, a *Felső csordaét* a Nyíregyházi út végénél

62. Papp J., é. n. 8. l.

63. HBMt., Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 12. 1822. No. 250.

kezdték a pásztorok. A két tehéncsorda a *Közöslegelő* belső, a város felőli szélén, a már leírt belső legelőn legelt, a gulyák meg rajtuk kívül, a külső legelőkön voltak. A *Fűrér* és a *Kajánszik* volt a legismertebb határrészt, amelyeket rendszeresen *csordajárásnak csóvázott ki* a közbirtokosság. A csordák naponkénti váltással legeltek a két legelőrészen, nehogy valamelyik hátrányt szenvedjen, s gyengébb fűvön legeljen, mint a másik. A fejős teheneket is Szent György nap táján verték a legelőre, s egész nyáron kint legeltek. Még akkor is kijártak, ha rossz, *lesült* volt a mező, *nyalatták* velük a földet. Ősszel pedig jobbára azért pásztoroltatták a legelőn őket, hogy ne legyenek még az ölban. A csorda hamarébb *szorult be*, mint a gulya.

A századforduló táján még *borjúcsordát* is állítottak. Ezekkel nehéz volt bánni, mert „ha száz volt, akkor száz felé szaladt a csorda” —, emlegetik a pásztorok. Nem szerették őrizni a csordások, mert „a borjúk kinyesek is, meg hamar bajuk esik”. Miután a borjúcsorda állítása megszűnt, a kis borjúkat a házaknál, a gazdasági udvarokban nevelték. A *kertekben bögött*, míg az anyja a legelőn, a csordán volt. Az így nevelkedett borjút *kerti bornyúnak* nevezték.

A pásztorok, az állattartó parasztok ismerték a szarvasmarhák legelőjét. Tudták, hogy tavasszal a *telek mező* indul hamarabb, az *ajjas* később kezd nőni, ezért előbb a *telek mezőt*, majd a nyár közepén a szárazságban az *ajjast* (laposak) járatták a gulyákkal. „Az ajjast dongta a marha a szárazságban” —, magyarázták adatközlőim. Kedvező időjárás esetén augusztus végén, szeptember elején a legelő *megújult*, a mező megerősödött. Ha elegendő eső esett, akkor meg is kasálhatták a *gulyaállást*. Ezt a megújulást *második májusunak* nevezték a pásztorok. A szarvasmarhák szeretik a *perjét*, a *vadlúherét*, a *bodorkát*, a *pipaszurkálót*, a *szikszínát*, a *viziperjét*, a *paréjt*, a *porcsint*, a *veresnadrágot* és a *sárkelepet*. A pásztorok véleménye szerint az a jó mező, amely *szelíd*. *Szelíd mező* van a szíken is, csak az a baja, hogy hamar *felsül*.⁶⁴

A gulyabeli szarvasmarha *szabad vackon* hált, ezt a területet *állásnak* nevezték (3. kép). Egy-egy gulyának két állása, a *porosállás* (nevezték *vacoknak* is), meg az *amolyanállás* volt.⁶⁵ Az elsőn *iccakázott*, a másikon pedig *delelt* az állat. A XX. század elejéig az állás helye nem változott. A sok trágyától dudvát meg gyomot nevelt a föld. A legelő javításával nem törődtek. Az 1910-es évektől már gondoltak a legelőre is, ezért a legeltetési év végén (augusztus és szeptember) rendszeresen másutt *fektették* a gulyát. Így természetesen sorba trágyáztatták a mezőt. Nem határozták meg a gulyások számára, hogy mikor cseréljék az állást, hanem maguk döntötték el, hogy mikor kívánta meg a talaj. A talaj javítása, a legelő-trágyázás biztosítása végett került a hajdúnánási pásztorokönyvbe az alábbi követelmény is: „A pásztorok kötelesek arra felügyelni, hogy a legelőről a trágyát el ne hordják.”⁶⁶

A gulya az állásról napfeljöttkor *megindult*. Mikor reggel *megkótt* (felkelt), állóhelyében vizelt, *piszkolt*. Addig a bojtárok előtte álltak, nem engedték indulni az állatokat. Ha rossz volt a legelő, s éhesek maradtak

64. Papp J., é. n. 11. l.

65. Janó A., é. n. 24. l.

66. Tóth S., é. n. 4. l. Az *árvagané* Hajdúnánáson is fontos tüzelője volt a szegény családoknak.

éjszakára is a jószágok, akkor korán keltek. Ha viszont jó mező volt, akkor a nap is felkelt, mikorra megindultak. Mindig jobban legeltek a szarvasmarhák, ha maguk indultak el. Csak akkor kellett *indítani*, amikor a nagy meleg, a *firges idő* (sok élőködő rovar volt a gulya körül) beköszöntött, mert a *poros álláson* nem bántotta őket annyira a *füreg*, ott nyugodtan voltak. Ekkor hajnalban (2—3 órakor) *kötötték* őket, s indították a gulyát. Jó időben, *teli hassal* (jól lakottan) szívesen hevert a gulya még virradatkor is. Ha rossz, hideg, szeles idő járta, akkor keveset pihentek. Mellettük éjjel is talpon volt egy-egy bojtár, mert ha egyetlen marha is megindult a gulyából, mind utána ment. Nem hagyták egymást. A XIX. században a magisztrátus foglalkozván a legeltetéssel, a következőkben szabályozta a gulyabeli marhák indítását: „A Gulyások a Marhákat mindenkor nap felkölte előtt a háló helyről Legelés végett elindítani kötelesek.”⁶⁷ Ez volt később is az általános gyakorlat, mert *hajnalhasadtába* kellett indítani a XX. században is a gulyásoknak.⁶⁸

A szarvasmarha *szembeszéllel* szeret legelni. „Szereti szagolni azt, amit harap.” A nagy *falkát* azonban jobb *szélalá* engedni, mert így csendesebben, lassabban megy. „Széllel szemben tolják egymást, a szél húzza őket.” „Ha esik az eső, akkor *fart löknek* az időnek, és *szélalá* mennek legelés közben.”⁶⁹ A *nagybojtár* a gulya előtt haladt, az terelgette, s tartotta vissza a keveset legelő, csak folyton szaladó állatokkal. A *számadó* legeltetés közben a gulya *hátuujján* ballagott, s figyelte az állatokat. A tanulatlan *kisbojtárt* pedig a *csóvához* állították, ő ügyelt a tilosra.

Egy-egy gulya vagy csorda a maga *járásán* legelt, részükre a *kicsóvázott* legelőt pedig szakaszonként járták. Így váltogatva a *mezőt*, mindig volt elég legelésre alkalmas füves térség. 1818-ban is azt követelték meg a pásztoroktól, hogy ne egy nyomon legeltessék a szarvasmarhákat, mert „a pásztorok vagy egy nyomon szokták légyen járatni Marháikat, vagy éppen azoknak feljártatását el mulasztván..., kárt tesznek”.⁷⁰ „A szarvasmarha megmutatta, hogy mikor mire volt szüksége a csapatban” —, mondják a tapasztalt pásztorok. Ha elfáradtak vagy jól laktak, s pihenni akartak, akkor lefeküdtek, ha szomjasak voltak, akkor mentek a kúthoz a vályúra. A gulya legelés közben *szíjja* magát, az állatok mennek egymás után, alig kellett terelni. Ha *kiágazott* a gulya, oldalról a marhák *kilegeltek*, akkor *visszacsapták* a pásztorok.

Legfontosabb kötelességük az volt, hogy megfelelően egyenek és igyanak az állatok. Egymás között is csak azt tartották jó pásztoroknak, aki előtt a szarvasmarha *harmat szállatjára* jóllakott, megállt vagy le is feküdt. Egyet *kirődzött*. Az ilyen pásztor megalussza a *harmat szállatját* (reggel 7—8 óra körül).⁷¹ Tavasszal, ha jó legelő, *gazdag május* volt, már tíz órára jóllakott a szarvasmarha, leálltak *delelni*. Nyáron pedig a forróság miatt nem legeltek tovább. Délben tehát 3—5 órát *deleltek*, heverték, csak a vizet itatták a melegben. Ha *szegény* (szárazság) *világ* volt, akkor

67. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 15. 1844. No. 3.

68. Béres A., é. n./a. 24. l.

69. Papp J., é. n. 3. l.

70. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 10. 1816. No. 2.

71. Béres A., é. n./b. 26. l.

rövidebb ideig deelt a gulya. Elég volt egy-két óra, mert éhesek voltak az állatok, s mentek legelni. Ha *meghevert* a gulya, akkor meg is *kirődött*.

A gulyán is meglátszott a pásztor lelkiismeretes munkája, gondoskodása. A *szegény* legelőn, bár sovány volt a marha, de a színe megvolt, tiszta volt. Ha közzémentek a gulyának, akkor is nyugodtan viselkedtek. Ha viszont üttötték-verték, akkor futott az állat a pásztor elől.

Delelés után *napszállatig* legelt a gulya, utána magától ment az állásra. Az egyik *felelősbojtár* (rossz időben többen is) a *falka szélén* leheveredett a bundában. Ott aludtak egy keveset. Kiverés utáni napokban volt a legtöbb baj a gulyánál. Különösen az éjszakázás volt nehéz. Ezért aztán a számadók napszámosokat fogadtak, s a bojtárokkal együtt éjszákára körülállták a gulyát. A növendék állatokat egy hétig is így kellett őrizniük, mert nehezen állt össze a gulya. Annak örültek a pásztorok, ha első éjszaka *megverte* az eső a gulyát, mert az esőben összebújtak, szokták egymást.⁷² Kiverés után az egy gazda marhái még együtt éjszakáztak, egy hét elteltével azonban *egy tesvér* lett az egész gulya.

Tavasszal nagy veszélyt jelentett a gulyánál a *bogárrás*. Úgy *árpa piruláskor*, mikor a *veresfejű* tövis nyílt, akkor kezdődött a *bogárrás*, s három-négy hétig is elhúzódott. „Vigyázzunk jobban, mert bejön a bogárrás” — így hívta fel a számadó a bojtárjai figyelmét. Nyugatfelé voltak az állatok, szaladtak, menekültek a bőrük alól kibújó rovarok elől. Ilyenkor az *ímely* (fekete színű pondró) bántotta őket, ami a növendék tinó- és üszőborjúk hátában, a bőrük alatt fejlődött ki.⁷³ Egy legelőrész neve is (bogázóér) utal erre a jelenségre.

Napjában többször itatták a gulyát. Még a múlt század végén is tavasszal *szabadvízen* itattak, csak a meleg nyári hónapokban vagy a szárazságban szorultak a kutakra. Jellemző, hogy a XVIII. század végén a kutak ásásáról a területnek kellett intézkednie: „Mivel a marhák nagyon döglének az állott és megvesztett víz miatt, tehát minden nemes város hadnagya a kutakat ásatva, azon itatni parancsoljon.”⁷⁴ 1816-ban a város hasonlóul megrendszabályozta a pásztorokat: „... mihelyst az itató kutak elkészítetnek, azonnal a kútról itassanak (a pásztorok)”.⁷⁵

A hajdúnánási legelőkön bővizű kutak voltak. Mindegyik *jószágfalának* (gulyák, ménesek, csordák) külön kútja volt. Az egyes gulyákról vagy híresebb számadókról nevezték el a kutakat *Anyagulya-kútnak*, *Szűzgulya-kútnak*, *Nagygulya-kútnak*, *Nagykútnak*, *Dobozi-kútnak*, *Pálfi-kútnak*.

A XIX. század elejétől Hajdúnánáson is tiltották azt, hogy az igásállatokat a város *ivókútjairól* itassák. „A szénatakarás és hordás ideje alatt a Lovas és Ökrös Gazdák cselédjei az ivókutakból úgy annyira ki merik a vizet, hogy alig ihatnak (1812).”⁷⁶ A legegyszerűbbek az ázott *sírkutak* voltak. Az 1817-ből való okleveles adatunk is erre utal: „A városnak napnyugoti oldalán az Ivó Kutak átaljában egészségtelenek lévén, az a város népe által elhanyagoltatott és az az oldali nép valamely Privá-

72. Janó Á., é. n. 12. 1., Tóth S., é. n. 8. 1.

73. Papp J., é. n. 2. 1.

74. Balogh I., é. n. 4. 1.

75. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 10. 1816. No. 2.

76. Uo. 12. 1822. No. 228

tus által a gyepen ásott *sírkútból* tartya magát vízzel.”⁷⁷ Természetesen a legelőkön is ástak ilyen *sírkutakat*. Ezek azonban ideiglenes alkalmatosságok lévén, lassan *kávás* kutakkal látták el a legelőket is (4. kép). „A Gulya kutak ásásához ezen az őszen... hozzá fogatott, ... minek utánna a kút káva 3 öl mélységre levitetett, a munkát a dolgos emberek abba-hagyták (1831).”⁷⁸ A szövegből kiderül, hogy a kútban a víznél is deszka *kávát* alkalmaztak. A szükséges tölgyfa deszkákat vagy a környékbeli (elsősorban a téglási) erdőkből, vagy a nagyobb Tisza menti *purtusok*-ról szerezték be.⁷⁹ 1828-ban „az a hír hallatik, hogy Tokajban az ilyen Gulya kutakhoz igen alkalmatos fűrészelt deszkák volnának.”⁸⁰

A kútgödröket is deszka *kávával* vették körül, s *árbocfával* (később *kútgémnek* nevezik) látták el. „A Nagy Tilalmason szántogatván, ott azon Közöséges kutat kávitól és *árboczfáitól* megfosztotta és feltüzeltte”.⁸¹ Innen kapták e kúttípusok a *kávás kút* elnevezést.⁸² Az *árbocfákat* is a szomszédos erdőkből szerezték be. 1832-ben a fehértói erdőről vásároltak *árbocfákat*.⁸³ A magisztrátus a kutak ásásához és felszereléséhez a legelőre állatokat hajtó gazdák vagy cselédek ingyen munkáját vette igénybe. „A Csorda kutaknak lejjebb ejtésében pedig azt a módot tartsa meg (a hadnagy), hogy a marhasabb Gazdáktól tizedenként mindenik kúthoz 50—50 embert kijegyezvén... (kirendelje őket), minden Gazda egész embert és ne Gyermekeket küldjön (1818).”⁸⁴ Az így ásatott, gyenge (elsősorban fa) szerkezetű kutak a használat folytán viszonylag hamar tönkrementek, beomlottak. Ezek a félig beomlott kútgödrök állandó veszélyt jelentettek a legelő állatokra. „A Felső Gulya kút gödribe naponként egy-két marha beledül, ... (ezért a hadnagy) vágassa és hanyassa be.”⁸⁵

A XIX. század végétől egy és két *gémű* kutakat ástak a legelőkre, amelyeket téglával béleltek ki. A *kútágason* keresztül fektetett *gém nyak-szege*n forgott. Egyik végén *kolonc*, a másik végén *ostoron* függött a *cseber* úgy, hogy az *ostor* végéhez *gyámollal* (fa toldás) erősítették. A *csebre*t helybeli pintérrel készítették, s általában 20—25 literesek voltak. Beszorulás után a *csebre*ket összeszedték, elraktározták, így nem korhadt egész télen a kutakon, s nem is lopták el. Ekkor is fából ácsolt *kútkávával* védtek a kutakat. *Csatornán* folyt a vályúba a *cseberből* kiöntött víz (5. kép). Kutanként egy-két *nagyvályút* tartottak. „A Gulya kutaknál elegendő *válúk* nincsenek és legalább is egy pár nagy *válúk* megszerzése szükséges (1824).”⁸⁶ Ekkor egy *nagyvályú* ára 50 rft volt.⁸⁷ A magisztrátusi határozatból azt is megtudhatjuk, hogy a vályúkat használat előtt, nyilván azért, hogy védjék az állatok kártételétől, *bevaszták*. A XIX század közepétől a *csatornákat* és a *nagyvályúkat* nyárfából a *teknővályó* cigányok faragták. A vályúkat tisztán tartották a pásztorok. Ha *zöldülni* kez-

77. Uo. 11. 1817. No. 290.

78. Uo. 13. 1831. No. 474.

79. Uo. 14. 1833. No. 133.

80. Uo. 12. 1828. No. 287.

81. Uo. 11. 1818. No. 97.

82. Uo. 10. 1815. No. 193.

83. Uo. 13. 1832. No. 274.

84. Uo. 11. 1818. No. 27.

85. Uo. 10. 1815. No. 179., 13. 1832. No. 395.

86. Uo. 12. 1824. No. 154.

87. Uo. No. 171.

dett az oldala (moszat telepedett a vízbe), akkor már nem ivott belőle a marha, ezért gyakran kimosták, sőt kisúrolták. Ehhez *ürömkóróból éles-mosót* készítettek úgy, hogy a levágott kóró leveleit ledörzsölték, majd összehajtották, s derekát elköttették.

A gulya itatásához mindig előre *meghúzták* a vizet. A számadugulyás elküldte egyik-másik bojtárját, hogy húzza meg vízzel a vályút. Ha aztán az a *csebret* feltette a *csatornára* tudták, hogy jelez, ihat a *falka*.⁸⁸ A jól lakott marha „folyt a kútra”. Indítás után mindig a kút felé haladtak, a kút aztán *átfisülte* a gulyát, vagyis a szomjas állat ráment a vályúra, hogy igyon. Mivel nem hajtották, nem terelték, csak *átszűrődött* a gulya a kúton. Ha viszont hajtották, akkor az *ivottat* visszaviszi az *ivotlan* a kútra, s könnyen összezavarodik a gulya. A rossz pásztor került a kutat, mert nem szeretett vizet húzni. *Ganét* lökött a vályuba is, hogy ne igyon belőle a szarvasmarha.

A gulyabeli marhát rendszeresen sózták. Két-három *sósvályú* (szó-vályú) állott a pásztorok rendelkezésére. Ezeket az álláson szétszórta helyezték el. A szükséges mennyiségű sót a legeltetési társulat biztosította. Kiszállítása pedig a számadók kötelessége volt.

Az álláson két-három dörgölődő *ágosfa* (nevezték *ágosnak* is) volt. Ezek *fogták* a gulyát, a csordát, mert a marhák szerettek dörgölődni ezeknél. Mikor a legelő javítása végett az állást rendszeresen változtatták, az *ágosfát* is magukkal vitték.

Tavasszal, kiveréskor *felharangozták* (a *harangokat* felkötötték) a gulyát, a csordát. A *harang* volt a pásztor füle, meg az *fogta* össze az állatokat is. Ha *megszakaadt* (szétvált, elmaradt) a gulya, akkor mindjárt észrevették. 50—100 marhánként kötöttek fel egy-egy *harangot*. Szíjjal erősítették a nyakukba. Csengőt nem használtak, az csak a juhászok kezén volt. A *harangokat* természetesen nagyságuk, ebből következően hangjuk szerint különböztették meg. Azokat szerették, amelyeknek „messzibb szavuk” volt, mert azokat nem *sütötte el* (nem veszett el a hangjuk a pusztában) a nap. Úgy válogatták össze a vásárban, hogy egymásnak *aláverjenek* (harmóniába legyenek), mert úgy messzire hallatszik a hangjuk. Az elrepedt *harangot* ivóedénynek, tartóedénynek használták, mert javítás után a *szava* megváltozott, s nem illett a többihez. A gulyás egy jó *harangért* nem sajnálta a pénzt, s ha egy-egy jó hangú, *kopogós* bevált, nem adta volna egy borjúért.

A *harangokat* a hajdúnánási vásáron a felvidéki szlovák kereskedők árulták, s az egy *kilós harangokat* egy koronáért adták. A szíjgyártóval készítették rá szép csatosszíjat. A *harang* tehát a pásztorok tulajdona volt, amely nagy értéket képviselt, hisz egy-egy gulyán 15—20 darab is volt.

A *harangot* a *vezérre*, a *kóborlóra* meg a *csóvásra* (ezeket *kalózkodnak* is nevezték, s mindig szélén legeltek) kötötték. Arra a szarvasmarhára kellett tenni a *harangot*, amelyik kissé nehéz, *böte menésű* volt, amelyik nagyon nyomta a földet, nyújtva lépett.⁸⁹ Általában mégis a szép küllemű szarvasmarhára, a *mutatóra* kötötték. Úgy mondták: „A szíp lúra kötik a csengőt!” A gazdák egy része nem engedte, hogy az ő jószágára *harangot* kössenek. „Féltette az állatot, hogy elnyövik alatta” —, jegyezték meg a

88. Béres A., é. n. 21. l.

89. Béres A., é. n. 19. l.

pásztorok ironikusan. Mások viszont azt kérték, hogy az övére kössenek *harangot*, mert büszke volt a szép, *harangos* tinójára.

A gulyások a *karikásostort* maguk fonták az elhullott állat bőréből készített *hasiból*. A bőrről *ótottmésszel leítették* a szőrt, majd *kipeckelték* a kunyhó ajtajára vagy egy darab deszkára, s úgy szárították meg. A *kipeckelés* úgy történt, hogy a belső oldalával kifelé fordítva ráfektették, kifeszítették a deszkára, majd szegekkel odaerősítették. Ostorszíjat (*hasi*), varráshoz használt *hasít* vágta belőle. A *karikás* nyelét gyümölcsfából faragták, melyre erős lóbőrből készített *telekkel* kötötték oda a megfont ostort. Az igényesebb pásztor *kicifrázta*, vagy mással *cifráztatta ki* az ostornyelét. A hajdúnánásiak a hortobágyi pásztoroktól rendelték meg a *karikásukat*. Máró László gulyás a *karikásostorát* egy *Hídivásáron* rendelte meg, s két *vált malacban* alkudtak meg. A díszítményét nem kötötte ki, tudta a másik pásztor, hogy milyen *cifra* kell rá. Rendszerint az került rá, ami a gulyánál volt (kút, vasaló, állatok). (6. kép).

A pásztorbot *kökinyfából*, vadkörtefából vagy tölgyfából (ez azonban Hajdúnánáson kevés volt a századfordulón) készült. A pásztorok maguknak vágta botot. Úgy választották meg a formáját, hogy ne *járjon véggel*. A *góródós botot* (a jól hajítható) szerették, az jól repült, s mindig lapjával érte az állatot. 1828-ban az ökörcsordást azért marasztalják el mert: „...a jószágot bottal hajigálni találtatván, azoknak a szarvait le (is) tördeli”.⁹⁰ *Barkócafaból* és *somfából* készült botot a *haranggal* együtt a felvidékiek árusították. Ha szép bot volt, akkor egy koronát is adtak érte a gulyások. Egymás botját, meg *karikását* nem használták. Úgy illett, hogy „mindenkinek legyen saját terelőeszköze”.

A gulyások a legelőn két fajta kutyát, komondort és pulit tartottak. A *komondorok* a tanyát őrizték, egész nap ott heverték a *szállás*, a kunyhó körül. A *pulikutya* *hajította*, terelte a szarvasmarhákat. Ismerték és tenyésztették a *magyar-* és a *nímetpulikat*. A *magyar puli* hosszúsőrű, a *nímetpuli rókakipű*, hegyes orrú, rövid sőrű kutyafajta. A tiszta fajtának a *szájapadlása* fekete, a *korcsnak* tarka volt. Kedvelték a pulit a pásztorok, mert szerintük *farkas körme* van, amiért nem veszhetett meg. Azt tartják, hogy a tavaszi hóvítól vesz meg a kutya. Hogy védjék a veszteségtől, télen fekete *pirítóst* adnak a kutyáknak.⁹¹ A veszett kutyát úgy gyógyították, hogy hajnalban kilenc *kőrisbogar*at fogtak össze, fejüket lecsípték és eldobták, összetörték, és vízben megittatták vele. Ha mégis elkóborolt a háztól, akkor a nevét kilencszer a *kímínybe* kiáltották, s biztosan hazajött estére. Ha elpusztult, megperzselték, s a füstjére álltak, nehogy maguk is megbetegedjenek.⁹²

A kutyát vagy maguk nevelték, vagy kicsi korában vásárolták. A terelőkutyák betanítása alapos és szakértelmet igénylő munka volt. A *mesterséget* már hathetes korában kezdte eltanulni az anyjától vagy a másiktól.

Mivel a gazdák kíváncsiak voltak arra, hogy az állataik milyen legelőre kerültek, röviddel a kiverés után összefogtak, s csoportosan székérrel vagy gyalog látogattak ki a gulyához. Aki egyedül ment, azt nem tartották jó parasztnak, *sulinak* nevezték. Ha meg akarták lepni a pásztort, akkor

90. HPMI, Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 12. 1828. No. 1.

91. Papp J., é. n. 7. 1.

92. Papp J., é. n. 13. 1.

korán indultak. Rendszerint azonban délre érkeztek meg, mert a legalkalmasabb időpont a *delelés* volt. A gulyát ekkorra *beállították* az állásba, s közéjük lehetett nézni. Megkereshették a saját marháikat. A látogatóba ment gazdák egy-egy darab hájat, szalonnát vagy kolbászt és pálinkát tettek a *szeredásba*. Ha szekérrel mentek, akkor egy ötliteres demizson bort helyeztek az ülés alá. Ezzel ajándékozták meg a gulyásokat. A pásztorok nem vendégelték meg a gazdákat. Esetleg a szomszédos csárdában egy pohár bort fogyasztottak el társaságukban. A gulyát előbb a *Közös legelőn* keresték fel a gazdák, majd onnan átmentek a *Tedeji legelőre*. A napot a XX. század elején létesített fürdőben vagy a mellette lévő csárdában fejezték be.

Azt a szarvasmarhát, amelyet el akartak vinni a gulyából *fogókötéll* vagy *pányvaskötéll* (kilenc öl hosszú kenderkötél, s végén kis vaskarika, hogy könnyen keresztül futhasson rajta a *szála*) fogták ki a többiek közül. A bojtárok *ráhajtották* az állatot a számadóra, s minél jobban szaladt, annál jobban sikerült a huroklökés. A hurkot aztán a szarvasmarha nyakáról levették, s kötelet tettek a szarvára. A *fogókötelet* a kunyhó ágásába ütött szegen tartották.

A pásztorok, a pusztai élet

Mivel a XIX. század elejéig a külterjes állattartás volt a város gazdálkodásának fő ágazata, természetesen a magisztrátus (a fentebb írt módon) szabta meg a közösségi pásztorkodást, a pásztorkodás módját általában is, *regulázta, marasztotta* vagy *elcsapta* a pásztorokat, mindennek az volt a célja, hogy gondoskodjon a legeltetés zavartalanságáról, a biztos haszonvételről. A XVIII. század közepétől fentmaradt pásztorregulák részletesen leírják a pásztorok kötelességét, megszabják az egyes esetekben követendő eljárást. Nem egyszer beleszólnak a pásztor magánéletébe, követelve tőlük, hogy előírásaik szerint viselkedjenek. Legfontosabb kötelességükké tették, hogy a pásztorolt állatokra ügyeljenek, nehogy az állattartó gazdák indokolatlanul megkárosodjanak. Ezért aztán az elhullott állatokról szinte évről évre rendelkeznek a vezető testületek. 1761-ben „a pásztorok eránt concludátatott (bérekesztetett): I.-o Ha a gazdának valami jószága megbetegszik, előre a pásztor hírt adni tartozik, ha pedig hirtelen dögölni talál, nem szabad lesz megnyúzni, míg a gazda maga meg nem nézi. II.-o. Ha a pásztor gondviseletlensége miatt a farkas kárt tészon, tartozik a gazdának megfizetni.”¹ Bizonyára kevés eredményt hozott a fenti rendelkezés, mert újra meg újra, szinte változtatás nélkül újítják meg: „A Gazda híre nélkül a Dög Jószágot megnyúzni nem szabad ... az olyan Bört a Gazda nem tartozik elfogadni ..., hanem a Jószág egész árát tartozik fizetni.”² Ha tehát gondatlanság vádjával illették a pásztort, akkor köteles volt megtéríteni a kárt. A kár kitelt a gulyás vagy a csordás saját állatállományából, amelyet *falkájában* legeltetett. Bár tulajdon állataik voltak, a kár visszatérítése mégsem volt mindig szabályos, törvényes. 1816-ban azt panaszolja az egyik gazda, hogy „Csuja Gujás elől egy 3dfü Tinaja elveszvéen, ámbár három ízben a nevezett Gujás kielégítette egy-egy borjúval, de mind a hármat elismerték tőle”.³

A pásztor-regulák és a magisztrátus egyéb határozatai rendre tilalmazták a pásztorok számára a *kupeckedést*, mert „A mezei pásztorok ... időnként ... kupeckedések által tetemes károkat okoznak (1821).”⁴ „A Gulyások megintettek, hogy többé a Marhákkal való kupeckedésben ne kapattassanak (1827).”⁵ Ennek ellenére adták-vették a szarvasmarhákat a legelőn, miközben gyakorta megesett a törvénytelenység. Természetes tehát, ha a magisztrátus még a lehetőségét is kerülte a hasonló visszaéléseknek. „Minden Külső Pásztorok a kupeckedéstől eltiltassanak, olly megjegyzéssel, hogy nékiek még a magok jószágait is a Mtus híre nélkül

1. Balogh I., é. n. 3. l

2. HBM L. Hajdunánási Jkv. V. A. 301 a. 13. 1829. No. 1.

3. Uo. 10. 1816. No. 124.

4. Uo. 11. 1821. No. 12.

5. Uo. 12. 1827. No. 14.

el adni nem szabad (1810).’’⁶ Ezért foglalkoztak már a XVIII. század közepén is az alábbi kérdéssel: „A pásztor senkinek eladó marháját el ne adja, hanem maga adja el a Gazda.’’⁷ A kupeckedésük megakadályozására hoztak olyan döntést is, hogy a pásztorok saját, a legelőn lévő állataikat azonos jegyre vagy bélyegbe vegyék.⁸ Az 1820-as években sorozatosan sürgetik e tilalmat, nyilván azért, mert nehezen tudtak érvényt szerezni határozatuknak.

A számadók az őrizetükre bízott gulyákat, csordákat indokolatlanul nem hagyhatták magukra. Korlátozták tehát a városra való hazajárásukat. „Ha a pásztor estve a városra bémegyén egy éjszaka és egy nap ott-hon lehet, de már estve tartozik a jószágokhoz kimenni. Különben keményen meg pálczáztatik.’’⁹ „A gulyás a városra be ne járjon. hanem a bojtár-ját küldözze haza eleségért (1828).’’¹⁰ Többször nem is a pusztá hazajárását kifogásolják. 1816-ban is így fogalmaznak: „A mezei pásztoroknak szükség nélkül a jószágtól hazajönni, s ide haza dorbézolni nem szabad.’’¹¹ „Az ökörcsordás pedig megintetett, hogy olyan gyakorta, mint a múlt esztendőben a jószág mellől haza ne járjon és itthon ne mulasson.’’¹² Jellemző, hogy a XX. században is használatos pásztorkönyv is tartalmazta a hazajárás tilalmát, megtoldván azzal, hogy „köteles a pásztor ha a városba jön, minden alkalommal a Legelő Felügyelőségen jelentkezni.’’¹³

A pásztorokat rendszabályozó tilalmak között meglehetősen szélsőséges esetek is előfordulnak. „A Felső Gulyás és az Ökör Csordás ellen az a panasz, hogy a Gazdáikon illendő becsületet nem adnak és, hogy az Ökör Csordás büszke ember is... (1812).’’¹⁴ „... hogy minden pásztor az egész város lakosait és minden sorsú gazdait illő becsületben tartsanak és azokon fent helylázni ne merészeljenek (1825).’’¹⁵ „A Felső Csordás oly fenytékkal (hagyatik meg), hogy ősszel juhot ne vagdaljanak, és annál fogva ne részegeskedjenek (1826).’’¹⁶

A XVIII. század végétől folyamatosan évente január elsején történt a pásztorok *marasztása*. Előtte való hetekben a magisztrátus kihirdette a lakosság körében, hogy „aki közönséges külső pásztor akar lenni, új esztendeig jelentse magát a város házánál (1796).’’¹⁷ „Tizedesek által publicáltassanak: Aki Mezei Pásztorságra vágyódik, jelentse magát új esztendőig, mert akkor el fognak választatni.’’¹⁸ A jelentkezettek közül aztán a több szempontból alkalmasnak tartott (nem tolvaj, gyakorlott pásztor, jó fizikumú stb.) személyeket marasztották, illetve választották meg. Olyan eset is előfordult, hogy „a Szilaj ménes pásztorságra alkalmas ember nem akadván, a két örösménés közzé fog oszlattatni (1817).’’¹⁹

6. Uo. 9. 1810. No. 275.

7. *Balogh I.*, é. n. 3. l.

8. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 12. 1827. No. 107.

9. *Balogh I.*, é. n. 3. l.

10. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 12. 1828. No. 1

11. Uo. 10. 1816. No. 2.

12. Uo. 13. 1830. No. 1.

13. *Tóth S.*, é. n. 5. l.

14. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 9. 1812. No. 1

15. Uo. 12. 1825. No. 2.

16. Uo. 1826. No. 1.

17. *Balogh I.*, é. n. 2. l.

18. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 11. 1817. No. 293.

19. Uo. 10. 1817. No. 1.; 13. 1832. No. 1.

A választás csupán a számadó gulyások, a számadó csordások és a ménespásztorok személyére korlátozódott. Bojtárjaikat bizonyos kikötés mellett a számadók alkalmazták. „A számadó bojtárt magisztrátus hire nélkül fogadni nem szabad. S azoknak a Gazda távol létében nem a tanyán heverni, hanem a marhákkal lenni (parancsoltatik! 1795).”²⁰ Arra is kiterjedt a magisztrátus figyelme, hogy elegendő bojtárt tartanak-e a számadók. Ha úgy találták, hogy nincsen elegendő bojtár a gulya, a csorda mellett, akkor kötelezték a gulyásgazdát, az ökörcsorda számadóját, hogy több bojtárt fogadjon fel.²¹

Az 1880-as évekig a magisztrátus határozta meg azoknak a közösségi pásztoroknak a bérét, akiket maga választott meg, tehát a gulyásoknak, a csordásoknak, a csikósoknak és a kospásztoroknak. Az 1820-as évektől a *nyájkondásoknak* és a *csürhéseknek* is „a bérek... bárhogy fogadtatnak meg a Ns Város házában fog reguláztatni (1821).”²² A XIX. század utolsó évtizedeitől természetesen minden pásztort a Legelő Közbirtokosság választván, a bérüket is e testület szabtta meg. A pásztorok bére attól is függött, hogy mennyi állatot legeltetett a gulyán, a csordán. Erre utal Néma András kospásztor 1816-ból keltezett bére javítása iránti kérelme is: „... mivel egyszer-egyszer nem volt kevesebb a kos nyáj, mint ebben az esztendőben, még is csak úgy el kell mellette az időt tölteni, mint máskor (ha több állat van).”²³ 1812-ben pedig azért jobbitják meg a gulyások és a csordások bérét, mert „a dög miatt sok jószág elhullott (s kevesebbtől kapnak bért).”²⁴

A „nem maguk kenyerén élő pásztorok” *fizettsége*, vagyis egy-egy szarvasmarha, ló vagy kos utáni bére két részből, úgymint pénzből és természetbeni javakból állott. A külső legelőn élő szilaj pásztorok a pénzben kifizetett bérük mellé kenyeret (és *hozzávalót*), a kezes marhák csordásai *napi tartást*, utóbb *sorvacsorát*, a borjúért tejrészesedést kaptak. „A Gujásznak, csikósoknak, ökor csordásnak és nyáj kondásnak minden darab jószágtól fizet a Gazda, ha kenyeret nem ad 30 krj-t. ha ad 12 krj-t.”²⁵ 1817-ben „a kenyeres gazdák négy darab marhától egy kenyeret, ahhoz való eleséget és 9 krj-t fizetnek.”²⁶ „A városi csordásnak minden két darab marhától egy napi tartás és e mellett egytől 12 krj.”²⁷ „A nyári csordásnak minden darab borjútól 7 krj-t fizet; az Borjú Pénzt nem fizet, a ki a vasárnapi tejet oda adja.”²⁸ „A Felső és Alsó Csordák pásztorai panaszkodják, hogy a Bornyútól adni szokott tejet a lakosok nekik nem adják ki.”²⁹ „A Csordások és Csürhések minthogy naponként a Gazdánál esznek, az ilyen tartó Gazda pedig a maga tehenétől 10 krjrokat, a borjútól 6 krjrokat... fizetnek... Ha az ilyen Gazda... gabonával kívánná ezen pásztor embereket kifizetni, a gabonának köblit 5 forintjával vegyék (1833).”³⁰

20. Balogh I., é. n. 6. 1.

21. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 10. 1815. No. 1.

22. Uo. 11. 1821. No. 160.

23. Uo. 10. 1816. No. 195.

24. Uo. 9. 1812. No. 199.

25. Uo. 11. 1818. No. 112.

26. Uo. 10. 1817. No. 171.

27. Uo. 9. 1809. No. 2.

28. Uo. 1813. No. 6.

30. Uo. 14. 1833. No. 366.

A kenyérbér kiadása körül szabálytalanságok lehettek, mert 1828-ban is „a mezei pásztorok panaszzolják, hogy már a múlt esztendőben is ők a gazdáktól a magok bér kenyereiket nehezen kaphatták ki, és hol edjikőjöknek, hol másikójoknak egy Hétiig is itthon kellett az Idejeket tölteni”.³¹ Ezért kérik, hogy a magisztrátus egy *kenyeres gazdát* jelöljön ki, hová *sor szerént* minden gazda a kenyerét beadja. Ebbéli kérésüket azzal utasítják el 1834-ben is, hogy „egyéb eránt pedig magok keressenek magoknak Kenyeres Gazdát, s azt a Mtus jóvá hagyja”.³² Érthető tehát, hogy a természetben kiadott kenyeret vagy egyéb élelmet lassan szemes-terménnyel váltják fel. Maguk a pásztorok is ezt kérik 1834-ben: „A Gujás és más pásztor emberek azt kívánják a Gazdáiktól, hogy marháiknak (csak) fele számaért (adjanak) kenyeret és hozzávalót, a másik fele számjéért pedig pénzt adjanak kenyér nélkül”.³³

Mégis az előbbi gyakorlat maradt érvényben szinte napjainkig. A pásztorbér egy része pénz, más része szemestermény még az 1950-es években is. Bár időről időre újra megállapítják a bér illetén jellegét (az összetétel arányát), mégis mindvégig megmarad a természetbeni fizetség is. Különösen inflációs időkben jutott fontos szerephez, mint az első és a második világháború után. 1920-as években csak terménybért fizettek, amelynek mennyisége 10—20 kg búza volt. Ugyancsak terményben fizették a pásztort 1945-ben is, amikor egy szarvasmarha után járó bér 50 kg vegyes termény volt.³⁴

A pénzben megállapított pásztorbér természetesen a társadalom pénzgazdálkodásának a függvénye volt, s annak megfelelően ingadozott, ahogyan a gazdasági életben egyébként is drágulás mutatkozott. Ezért a pásztorok időről időre panaszkodnak csekély bérük miatt. Hajdúnánás gazdasági életére e téren is érezhető hatást gyakoroltak a napóleoni háborúk a XIX. század elején. Ezekben az években sorra panasszal fordulnak a magisztrátushoz, s kérik, hogy emeljék pénzbeni fizetésüket. „A csordások azon panaszkodván, hogy mivel minden féle kézi míveknek az ára feljebb hágott, ők is bojtárokat drágább bérért fogadhatják, mint annak előtte . . . , kérik . . . a fizetésnek jobbítását (1803).”³⁵ „Néma András és Bata István gulyások a drága időkhöz képest a Béreket megjavítani kérik (1807).”³⁶ „A két Gulyának és az Ökör csordának pásztorai hasonlóul a magok béreknek jobbításáért esedeznek (1811).”³⁷ A magisztrátus aztán, hol elutasítja, hol fontolóra veszi kérésüket. 1811-ben például érdemlegesen megjavította bérüket,³⁸ amelynek arányát az alábbi táblázat mutatja be:

A gulyások, az ökörcsordás és a csikósok bére általában egyenlő volt. A tehéncsordások azért kaptak kevesebb pénzbeli bért, mert szolgálatuk rövidebb ideig tartott, s könnyebb is volt, mint a *külső pásztoroké*, s egyébként is a *tartás*, a *sorkoszt* számottevő értéket képviselt. A *szilaj ménes pásztorának* bérét pedig a város pénztárából 15—20 rénes ft-tal egészítették ki, mert az állatok száma itt kevesebb volt, mint a többi csapatban.

31. Uo. 12. 1828. No. 132.

32. Uo. 14. 1834. No. 113.

33. Uo. No. 113.

34. *Béres A.*, é. n. 20. l.

35. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 9. 1807. 81.

37. Uo. 1811. No. 284.

38. Uo. No. 1., No. 284.

A pásztorok bérének megjavítása, 1811-ben

A pásztorok		gulyás	csikós	csordás
1811 előtt	kenyérrel volt	20	10	?
	kenyér nélkül volt	45	30	12
1811 után	kenyérrel lett	30	10	?
	kenyér nélkül lett	60	30	12

(A pénzrem mindenütt krajcár. A ? esetében nincs adatunk.)

A pásztorbért ritkán állapították meg a választás napján, január elsején.³⁹ Csak kiverés után rögzítették azt, amikor látták, hogy hány állatot hajtottak a legelőre, s számotvethettek a fizetendő bér nagyságával. A természetbeli (kenyér és más élelem) bért *sor szerint* adták ki a gazdák, a pénzbeli fizetést pedig őszi felé szedték össze a számadó pásztorok.⁴⁰

A gulyások, az ökör- és a tehéncsordások bére krajcárban, 1807—33. között

Évek		1807	1809	1811	1813
Gulyás és ökör-csordás	kenyérrel	?	10	30	?
	anélkül	20	30	60	?
Tehéncsordás	kenyérrel	?	12	?	10
	borjúért	?	10	10	7

1816	1817	1818	1820	1821	1825	1829	1833
12	9	12	12	10	9	10	?
30	60	30	24	21	18	20	?
?	?	12	10	10	9	10	10
?	?	7	6	6	5	?	6

(? esetén nincsenek adataink.)

39. Uo. 12. 1823. No. 2.

40. Uo. 1824. No. 3.

A XIX. század végére a gulyások bére a következőképpen rögzítődött: egy korona az *anyáért*, 20 krj a *borjáért*. Az 1930-as években 12—15 kg búza volt egy állat után a bérük. 1945-öt követő években pedig jószágonként 50 kg vegyes szemesterményért őrizték a gulyát.

A XIX. század közepétől. miután a legeltetésért *pascuumpénzt* (legelőbért) követeltek a birtoktalan és a betelepült lakosoktól. a pásztorok bérének kiegészítő részévé lett a *tartás*, a saját állataik ingyenes legeltetése. A gulyások *tartása* a XX. század fordulójától négy db nagyjóság, négy-hat sertés és a kocák szaporulata éves korukig, s korlátozás nélkül *aprómarha* a libák kivételével. Emellé még a *lótartás* járt. azért, hogy a pásztorok *talyigáslova* kéznél legyen.⁴¹ Ezzel jártak haza a városra segítségért, látogatták a heti piacokat, szállították a gabonát a malomba.⁴² Ha a gulyásnak nem volt saját lova, akkor *nyaralásra* vállalt fel egy-egy lovat. A gulyás-, a csordásgazdák valamennyi *tartást* adtak bojtárjaik bérébe is. Az itt pásztorolt marha volt a biztosítékuk az esetleges kárra is, de alapját képezte a lassú vagyonosodásnak is.

A XIX. század végétől, miután a legeltetési társulat megalakult, a számadógulyást és a tehéncsordást a hatvan tagú képviselőtestület fogadta. A választás minden állattartó gazda részvehetett. jogában állott a szabad véleménynyilvánítás. Rendszerint azonban csak akkor mentek el a pásztorfogadásra, ha nem voltak megelégedve az előző pásztor munkájával. Ekkor döntöttek el tehát, hogy kik lesznek a számadó pásztorai a Közlegelő Birtokosságnak. Szinte napjainkig fogadásuk évről évre újra történt, még akkor is, ha valakit *marasztottak*. Napja pedig továbbra is január elsejére esett. Az alkalmas pásztort nem *csapták el*, hanem folyamatosan alkalmazták.

A számadó gulyáson nagy felelősség volt, azért biztosítékként megfelelő földterület és jószágállomány kellett, hogy kezesskedhessen az esetleges károk megtérítéséért, mert anyagilag felelősséget kellett vállalnia. Ha a pásztornak nem volt saját földje. akkor valamely gazda vállalt kezességet érte.

A pásztorok saját gyermekeiket szerették *bojtárként* alkalmazni, mert annak tudtak parancsolni. Meg így bele neveledett a pásztorságba is. Felnővén aztán számadóságot vállalhatott. s biztosítva volt a megélhetése. Az 1800-as évek elejétől vannak adataink arra, hogy az apa együtt szolgált, pásztorkodott a fiával. Így alakultak ki pásztordinasztiák a városban.

A magisztrátus mindig rögzítette a megválasztott pásztorok neveit, amelyből összeállíthatjuk a gulyások és a csordások névanyagát. A XIX. század első felében a következő családokból kerültek ki a számadó pásztorok: Arnótz (4), Ács (2), Bagossi (11), Barantsi (3), Barta (2), *Bata* (34), Báncs (4), Bereczki (2), Borsi (8), Csorvási (1), Csuja (6), *Erdélyi* (37), Forrai (9), Földvári (2), Fülep-Filep (2), Girus (1), Gyulai (1), Harangozó (2), Illyés (1), Kabai (7), Kutka (1), Magi (1), Molnár (1), Nagy (1), *Néma* (18), Német (1), Olajos (6), Ónodi (2), Ökrös (8), Örosi (5), Péntes (1), Porkoláb (3), Rékasi (10), Sárga (6), Sebestyén (6), Seres (9), Szabók (20), *Szatmári* (19), Török-Takács (10) és Vargák (11). (Zárójelben az előfordulás adatait közlöm.)

41. Janó A., é. n. 17. l.

42. Béres A., é. n. c. 4. l.

Az 1930-as és 1940-es években az alábbi számadó pásztorok szolgálták a Közlegelő Birtokosságot: Erdei Miklós, Horváth Lajos, Máró Gábor, Máró József, Máró László, Máró I. Sándor, Máró II. Sándor, Péter Sándor, Sebestyén Imre, Sebestyén László, Seres Sándor és Szabó Mihály.⁴³ A nevek összehasonlításából megállapíthatjuk, hogy több család évszázadokon át a nagyjóságok pásztorlását látta el. Feltehetjük a kérdést, hogy kik vállalkoztak a Sárvasmarhá pásztorlására a tanulmányozott másfél évszázad alatt. Természetesen a pásztorok társadalma Hajdúnánáson is meglehetősen széles volt, hisz a nagyjóságok pásztorai mellett a juhászok és kondások, illetve csürhések is idetartoztak, akik időszakonként a nagyjóságok pásztorlására is vállalkoztak. A csikósok és a gulyások között alig van társadalmi különbség, váltogatják is foglalkozásukat. A pásztorok közötti szolgalegény is akadt: „Nótárius Csohány László Ur jelentést teszzen, hogy azon Sárvas István (ökörcsordás) hozzá esztendősz szolgálatra beállott.”⁴⁴ Társadalmi helyzetükről, származásukról az előneveik is tájékoztatást nyújtanak: *Kötélverő Nagy*, *Méhes Nagy*, *Szilvási Harangozó*, *Nemes Lakatos Márton*. A XX. században a Máró család a legkiterjedtebb pásztorfamilia (7. kép). Őseik juhászok voltak, majd gulyásszámadók⁴⁵. Anyai ágon rokonságban voltak a Bata gulyás-csikós dinasztiaiával is (8. kép).

A gulyásszámadók, más néven a *gulyásgazdák számadóbojtárokat* állítottak a gondjaikra bízott állatok mellé, akiknek a száma attól függött, hogy milyen nagy volt a gulya. Az *anyagulyásoknak* kettő-négy bojtárjuk volt. Jobbára *felelős-* vagy *számadóbojtárokat* fogadtak, akikre rábízhatták az állatokat, miközben elmentek valami okból a legelőről. Ha nem volt szükséges, akkor egész nyáron sem mentek haza a városba. *Kisbojtár* (nevezték *kenyeresbojtárnak*, vagy *forgatóbojtárnak* is) nem mindig szolgált a gulyánál. Az a számadók véleménye, hogy sokat kellett velük bajlódni, nem szerették kerülni, tanítgatni. A *kisbojtár* dolga az ételfőzés és az ennivaló kihordása volt. *Tergenyés számmarral* vagy *talyi-gás lóval*, esetleg gyalogosan szállította ki a számadó házatól a heti eleseget (9. kép).⁴⁶

A bojtárok bére aszerint változott, hogy milyen rangja volt a legelőn. A századfordulón 70—75 korona készpénzt kapott az *emberszámba* menő bojtár, hozzá egy nagyjóság és egy pár sertés *nyaraltatását* és saját *kosztját*.⁴⁷ Mindinkább általános gyakorlattá lett az, hogy a *számadóbojtár* 100 szarvasmarha után járó pásztorbért kapta meg. A *kisbojtár* ennek a feléért, akadt azonban olyan gyermek is, aki a ruhájáért és a *kosztjáért* szolgált.

A szilajpásztorok esztendeje az 1800-as években az extenzív állattartáshoz igazodóan „Gergely (március 12.) napkor kezdődik és másik Gergely napig tart, nem pedig a Gulyák és a Ménesek széjjel veréséig, nem a Téli Jászokra való be kerülések idejéig”.⁴⁸ Természetesen a számadók ettől a naptól fogadták fel bojtárjaikat is. 1814-ben azért panaszkodik

43. Tóth S., é. n. 1. l.

44. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 10. 1816. No. 51.

45. Balogh I., é. n. 2. l.

46. H. Szabó I., é. n. 20. l.

47. Bérés A., é. n. 20. l.

48. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301 a. 13. 1830. No. 1.

Gyulai József felső csordás, mert „jó előre bojtárt fogadott, s azt József napig tartotta, idővel pedig kivett a béréből tőle 2 Rft-t és két pár fejér ruhát”.⁴⁹

A számadó a kiverés pontos idejéről értesítette a bojtárjait. Előző hetekben kimentek a legelőre, s az álláson maradt nyaraló kunyhót kijavították. Falát megtapasztották, tetején a nádat kiigazították, lekötötték. Új kunyhót csak akkor csináltak, ha a régi teljesen tönkrement. Egy ágasokon álló kunyhó nyolc-tíz évet kibírt a legelőn. Ekkor készítették a tyúkólat és a sertésólat is. A számadó felesége pedig elkészítette az ételmet, megtöltötte ennivalóval a kenyeresládát.

A nyaraló kunyhó négy sarkán egy-egy faágas volt, tetejét pedig a két végén leásott girincágas tartotta (11. kép). Nádból készült oldalát kívül-belül vékonyan betapasztották, így nem volt cuggos, szellős. Egyéb-ként gyorsan száradt benne az étel. Fala vályogból is készült, ez tartósabb épület volt. Deszkából volt az ajtaja. A falon polcok is lehettek, amelyen kisebb-nagyobb tárgyakat tartottak. Az 1930-as évektől már módosabb pásztorkunyhó épült, amelynek padlása is volt, s teteje pedig vastag szalmából készült. Az 1920-as években a legeltetési társulat a gulyásoknak kerekeskunyhót csináltatott, amelyet ökrökkel húzattak ki a legelőre. Ezt nem mozdították el egész nyáron. Tavasszal kiállították a gyepre, helyben maradt.

A gulyástanyák az 1800-as évek elején sokkal egyszerűbbek voltak. A pásztorok környezetéről egy panasz szövegéből kaphatunk képet: „Felső Gujánknak Pásztora G Csuja Jakab bepanaszolván, hogy az ő karámját valaki június 17-én meggyújtotta, mind az, mind a karám mellé helyezett tagjája ruháikkal és Eleségeikkel edgyütt öszve égett (1812).”⁵⁰ Eszerint egyetlen szilárd építmény a karám volt az álláson, amelyet nádból készítettek. A század végén is karám épült a gulyaálláson, s mellette vasaló állott. A vasaló nádból készült, belül sárral betapasztott kerítés-szerű építmény volt, amelyben katlanon főztek.⁵¹

De katlanon főztek későbbet is, mert napjában kétszer, délben és este főtt ítel készült. Slambucot, kétszereskását és egyéb öreget főztek délre. Früstökre kenyérszalonna volt általában. A kisbojtár pedig tejet reggelizett, mert kifoghatott a gulyából egy-egy jámborabb tehenet, s megfejté. Délben, itatás előtt elküldték a kisbojtárt, hogy pucoljon krumplit. Mikor a marha delelni kezdett, akkor hozzáfogtak a főzéshez. Estére is, mikorra beálltak a vacokra, elkészült az étel. Ősz felé vacsorakor hájaspiritóst fogyasztottak a leves mellé, mert éjszakára rendszerint száraztízista leves főtt. A pásztorok régebben sokat használták a disznóházát. Összehajtva, besózva és összevarrva füstölték fel, s őszig nem nyúltak hozzá. Akkor megvágták, s mindig vittek egy darabot a kunyhóhoz. A gazdák is megajándékozták őket egy-egy darab hájjal, ha kilátogattak a gulyához. Újabban hájat nem használtak, ezért szalonnával kenték meg a piritóst. Mikor megfőtt az ítel a vassfazekben, letették a gyepre, s gyűrt (összehajtott) bundára, szűrre vagy zsombékra ülték köréje, s kerekfejű vaskandálal étkeztek. Azzal ki lehetett enni az aljáról is a levest, nem folyt ki belőle.

49. Uo. 10. 1814. No. 286.

50. Uo. 9. 1812. No. 191.

51. H. Szabó I., é. n. 2. 1.

A kiverés előtti napon kiköltöztek a mezőre, s berendezték a kunyhót. Kákókat akasztgattak a szarufákra, s azon függtek a *bundák* és a *szűrők*. Az egyik belső sarokban a *kenyeresláda* állt, amelyben a kenyeret és a *hozzávalót* tárolták. *Früstök*kor erre tették ki a kenyeret-szalonnát, s minden bojtár annyit vágott belőle, amennyit akart, amennyi jól esett neki. Volt persze fősvényebb számadó is, aki alig adott enniük a *cselédek*-nek. *Karórágónak* csúfolták egymás között. Így mondták: „Üres, finyes a bográcsa, korog a bojtár hasa.” A hajdúnánási pásztorok szerint a felvidékiek nevezik *bográcsnak* a *vasfazekat*. A kunyhó másik sarkában a vizesedény, a *facsobán* vagy a *korsó* állott. A *csobánba* nádból vagy bodzafából készült *csű* járt, azon szívták fel a vizet.

A gulyások *kikinget* és *kikgatyát* viseltek, az ing bőűjjű volt, a nyakát szalaggal kötötték össze. Felette *kiklajbi* (10. kép). A gulyásgazda alkalomadtán fehérre is felcserélhette az öltözkését.⁵² Nadrágot még a századfordulón is egymástól kölcsönöztek. Ma is emlegetik, hogy akkoriban a Fekete Timáréknak volt egy *tőgyfa* nadrágjuk. Nyaranta kerekorrú bocskorban, a hidegekben zsíros, *ványolt* csizmában jártak. Volt, aki a hegyesorrú bocskor szerette, mert a mezőn jobban hasította a harmatot.⁵³ Télen *ködmönt* és *karimás kucsmát* viseltek. *Juhász*os (*őgyelgő* bundának is nevezték, mert abban terelték az állatokat is) bundát varrattak maguknak. Bőségre meghagyták a három juhbőrt, hossza pedig testhez szabott volt. Mennél nagyobb *aljkötést* hagytak, annál melegebb volt, ha feküdtek benne. Az ilyen bundában a hűvös őszi éjjeleken sem fáztak. „Szél alá tette a fejét a kintháló ember, hogy ne járjon a bundába a szél.” *Gubát* csak a szomszédos nyírségi *tirpákok* viseltek. A juhbőrből készült ruhadarabokat (hekecs stb.) *kuzsunak* is nevezték. Az öregebb pásztorok hajukat, kezüket és arcukat hájjal vagy zsírral ápolták. Két típusú zsebkést használtak. Az egyiket *hutykorának* nevezték, s fa nyele volt. A *pásztor-késnek* fémből vagy csontból készült a nyele. Ez volt a becsesebb, cifra, borjúlábszár bőréből készült *bicskatartó*ban hordták (12. kép).

A csordások, a gulyások beszorulás után a téli hónapokban olyan munka után néztek, amivel pótolhatták a nyári keresetüket. Különböző szűcsmunkákkal foglalkoztak. A szoposborjú bőréből *szeredást* készítettek. Egy borjú bőréből *kiszabhatták* a *szeredást*, a fejét pedig *hajtókának* hagyták. Timsós, konyhasós *áztatóban* kezelték a bőrt, majd *kákóval kitérték*. Bundát is készítettek.⁵⁴ Hat magyarjuh bőréből és két bárányból kitélt egy *nagybunda* is. Juhbőrből volt a külseje, a bárányok bőréből a belése és a nyaka. Híres bundakészítők voltak a Bata gulyások. Tőlük örökölte a mesterséget unokájuk, Máró László adatközlőm is. A bojtárok többnyire *hónaposnak* álltak el valamenyik gazda telelő marhái mellé. A *telelősnek* szegődött gulyásbojtár egy hónapra egy mázsa búzát, hetente egy kg szalonnát, sót, egy liter kását kért béreként. Még egy pár csizma is járt neki.⁵⁵

A gulyásokat tartották Hajdúnánáson a legrangosabb pásztoroknak (13. kép). A kondást, a „hátulsó székbe ültették”. Tekintélyt jelentett tehát, ha valaki a város gulyás számadója lehetett. „Ki kellett azt érdemel-

52. H. Szabó I., é. n. 1. l.

53. Béres A., é. n. 23. l.

54. Janó A., é. n. 15. l.

55. Béres A., é. n. 22. l.

ni” —, mondják a hajdúnánásiak. Így előbb a növendék gulyát kapta meg, majd néhány évi megfelelő szolgálat után bízta rá az *anyagulyát*.

E rangra utal Hajdúnánáson a gulyásbál szokása is. Igmándy József így írja le az évenként rendezett gulyásbált: „Ritkaságszámba ment a gulyások bálja. Ezen a gulyások kék ingben, gatyában jelentek meg, s ebben az öltözetben már délután végigjárták a várost muzsikaszó mellett. A gulyások bálja mindig igen népes volt, s ide az intelligencia is ellátogatott rövid időre. Ez illeti is, mert a gulyások fontos személyek voltak, ők őrizték a jószágot, ami pedig a vagyont képezte abban az időben.”⁵⁶

Hiába voltak becsületesek is a pásztorok. közöttük a gulyások, mégis azt mondták a pásztorra, ha volt valamije, hogy lopta, ha nem volt, akkor meg, hogy elitta. Siteri Sándor gazda azonban felmentvén e balvélemény alól a pásztorokat, így fogalmazta meg az általános ítéletet:

„Mindenki huncut, csak a pap nem igaz!” A hajdúnánási és a hajdúböszörményi pásztorok mivel szomszédos területeken legeltettek, ismerték egymást. Kapcsolatot tartottak.

A jó pásztorember megfigyelte az állatok viselkedését, mindig tudta, hogy mi történik a *falkája* körül. Ha sok *bogár* volt a marhákön, odaültek a szarvuk tövére, belebújtak az orruk lyukába; ha *feltámadt a feketelég*, akkor tudták, hogy eső lesz. Ilyenkor *seréqimadár* is röpködött a gulya körül. Ha *összebődült* az állat, szagolta a földet, verekedett, akkor is esőt érzett. Esőt jelentett az is, ha szombat este fellebben ment le a nap. „Amilyen a szombat, ahhoz húzott a jövő héten az idő.” Abból a jelenségből is esőre következtettek, ha a kútban zavaros lett a víz.⁵⁷ A *kintháló* ember már tudta, hogy mikor a felleg felfelé jött, s a villám lefelé csapkodott, itt van az eső. „Feljön az eső, hozzátok a szűrt!” Egy-egy évszakra is következtettek a megfigyelt jelenségekből. Úgy mondták, hogy ha *újság pínkejin* (új Hold) nincs eső, akkor az a *fertály* száraz lesz. Ha szent Mihály (szeptember 30.) éjszakáján *alulról* fúj a szél, akkor meg lágy telet vártak.⁵⁸

Tömöri gulyás számadóról beszélnek, hogy el tudta *füstölni* a gulyát a *más kezéről*. A *kalapzsírt* a pipájába kaparta, rágyújtott, s elzavarta a füstjével a szomszéd gulyáját. Amerről fújt a szél, onnan árthatott, mert úgy vitte rá a szél a füstöt az állatokra. Az egész környéken ismerték arról, hogy értett a kuruzsláshoz is. Ezért aztán, ha valakinek a tehene nem *adta* le a tejet, akkor az öreg Tömörihez fordult segítségért.⁵⁹

Hajdúnánáson a szarvasmarha tartással kapcsolatos tejnyerés bőségarázslásának több változatát ismerték. Úgy mondták el, hogy szent György nap éjszakáján éjfélkor napkeletnek kell indulni. Közben kilenc keresztúton kell keresztül menni, miközben senkihez sem szabad szólni. Egy zsákdarabbal a kezükben ezt kell háromszor elmondani: „Viszek is, hozok is”. A zsák darabba bal kézzel kilenc fűszálat és kilenc harmatcseppet kell beleszedni. Miután más úton tértek vissza, az ólajtón bemenve a tehen tőgyét a zsákban hozott szerekkel bal kézzel kilencszer kell megdörzsölni.⁶⁰ Mások szerint a menyecskék kora reggel kimentek a legelőre

56. Igmándy J., 1938. 87. l.

57. Béres A., é. n. 22. l.

58. Janó A., é. n. 13. l.

59. Janó A.—Béres A., é. n. 6. l.

60. Papp J., é. n. 6. l.

azon a nyomon, amelyen a tehéncsorda járt ki. Fehér lepedőt vittek magukkal, s a harmatos mezőn húzgálták végig, miközben azt mondogatták: „Viszek is, hagyok is!” A harmattól lucskos lepedővel hazasiettek, s a fejős tehen abrakjára facsarták belőle a vizet.

A fejős teheneket védték a különféle ártó szellemektől, a rontástól. Az idősebbek naponta köleskását szórtak az ól küszöbére, hogy aki el akarja vinni a tejet, ne tudjon bemenni az ólba addig, amíg fel nem szedi azt. Vigyáztak is arra, hogy el ne seperje valaki, vagy fel ne szedje valami jószág féle. Hasonló célból szegeztek a keresetlen lópatkót is az ól küszöbére. Ez távol tartotta az ártó szellemeket, illetve szerencsét hozott. Az ólban az ajtó mögötti sarokban a fűvel felfelé állított seprű is a boszorkányok ellen védte a fejős tehenet. Biztos védelmet nyújtott a foghagyma koszorú is, amelyet akkor ástak el az ólajtó küszöbe alá, amikor senki sem látta őket.

Ha e védő-óvó eljárások ellenére is elapasztott a tehen, akkor a bábákhoz fordultak segítségért. Azt javasolták ilyen esetekben, hogy a gazdaasszony a *pendelyt* kifordítva, az alsó részével felfelé kösse fel a kéménybe. Addig üsse a felfüggesztett *pendelyt*, amíg meg nem jelenik az a személy, aki *elvitte* a tehen tejét. Az ütésre vigyázni kellett, mert csak akkor volt eredményes a varázslás, ha bal kézzel végezték. Állandó védelmül szolgált az az egyszerű eljárás, miszerint addig nem adtak ki tejet a *kertből*, amíg búzaszem nagyságú sódarabot nem dobtak a tejbe. Utána nem történt baj, nem ronthatták meg a tejen keresztül a tehenet is.

A pásztorok megfigyelték, hogy a legelőn kis *karikába* veres volt a mező. Ezt a helyet *ördög-taposásnak* nevezték. Szerintük szent György nap éjszakáján ott táncoltak az ördögök. A következő évben ott zöldebb fű lett, s ott nőtt először gomba is a legelőn.⁶¹

61. Papp J., é. n. 7. 1.

A szarvasmarha elhelyezésére szolgáló építmények és az állatok takarmányozása

Az extenzív tartásmóddal kapcsolatosan már írtunk arról, hogy a XIX. század elejétől folyamatosan előfordulnak olyan okleveles adatok, melyek bizonyítják, hogy miután a gulyát *széjjel verték*, a kezes állatok mellett a *heverő* vagy ahogyan Hajdúnánáson ma is emlegetik, *szabados marhát* is az *ólaskertekben*, esetleg e célra épített tanyákon telettették.

A *szabados marhák* számára készített legegyszerűbb gazdasági építmény a *karám* volt. Ilyen egyszerű szerkezetű *nyaraló karámokat* állítottak fel a szarvasmarhák számára a tanyákon is. Oldalát deszkából készítették, de emlékeznek a nádoldalú *karámokra* is. E *karámok* olyan nagyok voltak, hogy a takarmányos szekérrel bejártak.¹ Ide zárták be éjszakára a tarlókon, a csutkaföldeken legeltetett heverő állatokat. Szalmakazalból is csináltak *karámot*, mégpedig úgy, hogy a három kazalt alakra rakatták. A bejáratul hagyott végénél két oldalt *gerággyát* emeltek, s szálfa kaput tettek rá. A bezárt szarvasmarhák ehették a szalmát is, de ez enyhelyet nyújtott számukra a téli hidegben. Az ilyen *karám* csak arra szolgált, hogy az állatokat összetartsa.

Hasonlóan egyszerű építmény volt az *akol* is. Az egyik cserés-egyezséglevélben is megemlítik, hogy „ezen kertben egy *akol* és egy juhól van (1827)”.² Erősebb két-két és fél méteres távolságra leásott *culápokra* vékonyabb *szálfákat* kötözték vagy szegeletek. Az ajtaját is elmozdítható *szálfákkal* zárták el. Hogy az *akol* az 1800-as évek elején is *szálfákból* készült, azt a következő adat is bizonyítja: „Az alsó Bika *akolhoz* sommás *szálfák* kívántatnak (1816)”.³ Rendszerint az északi végében *félszer* vagy egyszerű *hodály* féle építmény volt. Szeles, csapadékos, hideg időjárás esetén ebben találtak menedéket az állatok. A *Kendereskertben* ilyen *félszerrel* ellátott *akol* lehetett a város bikái számára, amely 1821-ben meggyulladt.⁴ A századfordulán már csak a nagygazdák telettették szabadon. *akolban* heverő szarvasmarháikat, mert azoknak 80–100 darab marhájuk is volt egy csapatban.⁵ Az *akol* egy három fallal körülvett nád-tetős építmény a XX. század elején is. Ilyen *aklot* építettek aztán a gulyabeli és a csordajáró bikák számára a város majorjában.⁶ Ez úgy készült, hogy a *karám* kerítse körül *félszer-szerű* építményt emeltek. Falát deszkából vagy nádból állították fel, s a deszka, illetve nád falat oszlopokkal erősítették meg. Csupán az *akol* középső tere maradt fedetlen. Az *akol*

1. Papp J., é. n. 9. l.

2. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/A. 12. 1827. No. 146.

3. Uo. 10. 1816. No. 121.

4. Uo. 11. 1821. No. 272.

5. Béres A., é. n. 21. l., Szabadfalvi J., 1970. 48. l.

6. Papp J., é. n. 9. l.

egyik oldalán nem lévén építmény, ez szolgált kapuként, mellette a *vályú* a kúttal. A fal mellett jászol, s abba dobálták a takarmányt. Sokáig kötetlenül, szabadon teleltek a bikák, csak az 1930-as években kezdték *lekötöni* őket.

Nyaranta a kezes szarvasmarhákat, a fejős tehenet és az ökröket *színekben* étették, s az alatt deleltek és éjszakáztak. A *színeket* szedettvetett fákából állították össze (14. kép). Négy egyforma magas ágas tartotta a tetőszerkezetet, rajtuk keresztül fektetett vékonyabb, vastagabb gerendák alkották a tetejét, amelyet a hajdúnánási paraszt ember szalmával fedett be. A másik *szín*-típusnak a két első ágasa magasabb volt, s így ferdén állott a gerendázata. Kevesebb szalmával lefedve is, lefolyt róla a víz. *Arccaljászol* volt a *színekben*, két felől köthették melléje a szarvasmarhákat. „Nem sütötte a marha girincit a nap, ezzel is megbecsültük az állatot” —, mondotta Siteri Sándor adatközlőm.

A kezes szarvasmarhák számára *ólakat* építettek. *Tehénólak* és *ökrólak* voltak aszerint, hogy fejős tehenek vagy igás ökrök teleltek bennük (15. kép). Az *ólaskertekben* szabadon, külön állott az ól, mikor azonban a lakóház beépült e *kertekbe*, s kialakult a ma ismert gazdasági udvar, többször a házzal *egyhaj alá* került, egybe építették azzal. Az ólak építőanyagáról, az ólak életéről ad felvilágosítást egy 1813-as adatunk: „A Mészáros Péter ólja fala, s fedele nádból való lévén az ősze düllésre hanyatlott, (s mégis) ezen száraz időben tartózkodás nélkül tüzelnek benne.”⁷ Az ólak a XIX. század végétől alap nélküli, vályog falú építmények. Fedelüket szelemenek, ágasfás vagy szarufás tetőszerkezet tartotta. A szarufás tetőt a falakra fektetett *majorpanghoz* erősítették. A tető két végét *lacsapták*, *kanfaros* tetőt csináltak. Még az 1900-as évek elején sem volt padlásuk. Míg bőven termett a nád, addig azt, majd szalmát és *csutkát* is használtak tetőfedő anyagként.

Alig volt rajtuk ablak, csak egy-két szellőző lyuk, amelyeket télen *csutakkal* (szalmacsóva) dugtak be. Az udvar felől volt a bejárata, melyre *kétriszes* ajtót ácsoltattak (16. kép). Az alsó részét nyáron is zárták, hogy a baromfiak ne vágják össze a jószág *ajját* (alom). A felső részét a hidegek beköszöntéig nyitva tartották, hogy szabadon szellőzzön az ól. A borjúra a nyári legyes időszakban úgy ügyeltek, hogy a felső ajtórészre egy ócska zsákból *firhangot* tettek, hogy legyek ne férjenek hozzá.

Az ólak egyik végében a növendék állatoknak alacsonyabb, a másik végében a nagyobbaknak már magasabb *jászol* állott. Az ajtó mögötti sarokban volt a kisborjú helye. Olyanra is emlékeznék adatközlőim, ahol az ajtóval szemben volt a jászol. A *nagyjászol* is a gazda készítette. Ezeknek erősebb földbe ásott *culápjai* voltak. A jászolnak *foszni* deszkából ácsolták a *fenekét*, az *ódalát* és a *végét*. Szélét *prémmel* erősítették meg, s ebbe fűrték bele a *karikákat*, hogy hozzáköthessék a szarvasmarhákat. *Kungörccsel* kötötték meg ezeket is a már irt okok folytán. A *kvártélyozott* katonaság lovai részére a paraszt portákra *rúccsal*, *hidlással* felszerelt építményeket, ún. *nimetólakat* készítettek.⁸ A régi tehen- és ökrólakban kintháltak a férfiak. A cselédek mellett a gazda fiai is ott tartózkodtak. *Forgóolajjal* töltött méceses fényénél tanyáztak, beszélgettek, ka tyáztak.

7. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 9. 1813. No. 109.

8. Uo. 10. 1817. No. 214.

Az *akol*ban heverő szarvasmarhák őszi és téli takarmányozására kevés gondot fordítottak. Silányabb minőségű takarmányon, csutkán, árpaszalmán vagy búzatöreken (pelyva) kiteleltek. Szánkóval vagy szerkérrel vitték eléjük a szalmát, a csutkát. Amit nem ettek meg, azt *gané*-nak, *csüllőre* taposták.⁹ Az aklos teleltetés az első világháborúval szűnt meg, mert akkortól az *úri* gazdálkodók (módosabb gazdák) szántóföldjeiket bérbe adták, nem tartottak sok szarvasmarhát.¹⁰

Az igás ökrök takarmányozásáról már jobban gondoskodtak. Összel a mezei munkák végeztével a felszabadult szántóföldeken legeltették őket. Igmándy József így írja le az ökrök őszi legeltetésére alakult ún. *bérestanyákat*: „A tengeri letörése után a lábon álló tengeriszárra eresztették a rideg jószágot. A letört tengerit október közepéig be kellett hordani, de ez nem mindig sikerült... a kint szorult tengeri, s a jószág őrzésére alakultak a bérestanyák. A bérestanyák valóságos kis köztársaságok voltak. Tartozott bele a gazda legény és fizetett béres. A bérestanya feje a béresgazda volt, akit a legerősebb, vagy a verekedésben szép múlttal rendelkező legények közül választottak. A béresgazda rendelkezett arról, hogy merre legeljen a jószág, s ítélkezett azokban a nézeteltérésekben, amelyek a bérestanya tagjai között felmerültek. A bérestanya tagjai tengeri csutkából jó nagy kunyhót építettek úgy, hogy a víz bele ne szivároгjon. Itt háltak, itt tartották az ennivalót, a tisztaruhat, amit szeredásokban, tarisznyákban vittek ki utánuk, mert onnan szorulásig nem jöhetett haza senki sem. A bérestanyák neve rendszeren a fekvésüktől származott. Így voltak rítoldaliak, alsó oldaliak, felső oldaliak, szőlőoldaliak stb...”¹¹

Minden *tizednek* volt egy *bérestanyája*. Hetente válthatták egymást a *bíresek*, akiknek egy heti bérük 1 kenyér, 1 kg szalonna, 3 *levél lebbencstízta*, 1 icce kása, só, paprika, tűzrevaló volt.¹² A bérestanya előtt napraforgó kóróból készített, körülkerített hely állott, ahol tüzeltek, s a krumpelit és a répát sütötték.¹³

Az igás ökröket a teleltetés kezdetén gyengébb, rosszabb minőségű szénával meg *gazzal*, a vége felé jobb takarmánnyal látták el. Január végén megkezdtek az abrakolásukat, naponta egyszer *derázták* őket, hogy „tavaszra erősebb legyen az inuk”. Kellett az erejük a szántáshoz. Szántáskor, tavasszal jobb takarmánnyal látták el őket. Ekkorra tartogatták a széna legjavát. Még lucernát is etették velük, azt azonban csak *arcaljászlon* adták *elibük*, mert a pusztai földről nem tudták felenni. A szántani indulók e célra a szekér *soroglyára* tették fel a *szecskáskast*. A *szekénderékba* pedig szénát löktek.

A fejős tehénnek télen-nyáron egyaránt kedveztek. *Szinagazt* (árpa-szalmával összekevert szénát), csutkát, fejés közben pedig *rípástöreket*, *derásrípát* adtak nekik. Azért kapott egész télen egy kevés abrakot, hogy legyen elegendő teje. Ha már nem fejték, akkor nem is kedveztek neki. Az *ellős* jószág jobban megélt a *töreken*, a csutkán, mint a növendék állat, mert jobban tudta tartani a húsát.¹⁴

9. Janó A., é. n. 33. l.

10. Janó A., é. n. 22. l.

11. Igmándy J., 1941. 266. l.

12. Janó A., é. n. 14. l.

13. Szerző nélkül., é. n. 5. l.

14. Janó A., é. n. 22. l.

A szarvasmarhákat télen napjában kétszer, reggel és este etették meg. Reggel 5—6, délután 2—3 órakor kezdtek a takarmányozáshoz. Két-két kéve csutkát számoltak egy szarvasmarhára. Ha azonban leveles csutka íziket hagytak, akkor csökkentették a takarmány mennyiségét.

A szénakazlat az udvar végébe rakták, alája fadarabokat tettek, hogy ne érje a földet (17. kép). Kaszával vagy *színávágó*val vágták meg. Olyan nagyságú kazalrészt vágtek le, hogy négy-öt napra elegendő legyen. A megvágott szénát villával *kaskába* rakták, s azzal hordták az ólba. Még a múlt század végén is e célra *zsákvászomból* készült *ponyvát* használtak. Négy sarkán madzag volt, ezekkel fogták össze.

Miután tavasszal kizöldült a mező, a határ, a kezes állatok takarmányozása sem jelentett gondot. Az igázott ökrök napi takarmánya kitelt a határból. Szabadon vagy *pányván* legeltették.¹⁵ Ugyancsak *pányvára* költötték a tanyán tartott teheneket is. Az ökör és a csordajáró tehenek számára zöld fűvet kaszáltak, s azt szállítottak haza. Ehhez hasonló eljárást séreلمez a magisztrátus 1822-ben: „Némely emberek már a Fűvet hordják haza szekeren és némelyek a Mások Földjéről is a fűvet kasolják.”¹⁶ „A két ökrös és a két lovas Gazdák a füvek kasolását már elkezdték, az ilyenek pedig a Mások földjéről is gyakran kaszálnak (1823).”¹⁷

Az ökröket a határbeli munkák idején, igázás közben egyszer vagy kétszer fogták napjában. Napfeljöttkor *köttötik*, etették-itatták és *fogták*. 11 óra tájban ebédre kifogták az igázott ökröket. Utána *meghevert*, majd takarmányozták. Közben *kirődözött* az állat. A vályúról a járomhoz vezették, s fogtak is. Naplementekor fejezték be a munkát. Nem maradhatott este sem túl későre a takarmányozás. Azonnal etettek, majd itattak, utána a jószág lefeküdt és *megkirődözött*. Pihentek hajnalig.

A parasztgazdák is vályúnál itatták szarvasmarháikat. A nyárfából faragott vályúnál nagyságától függően két vagy négy állat ihatott. Nyáron csak az igás állat ivott a gazdasági udvarban levő vályún, hisz a csorda járó tehenek ihattak a *csordakútnál* is. Télen napjában kétszer, mind a kezes, mind a heverő jószágot itatni kellett. Reggel nyolc óra, este négy óra felé került sor az itatásra. Enyhe időben a *hasas* tehen is vályún ivott, hogy mozogjon „meg, hogy *kirúgja* a körme közül a *ganét*”. Erősebb hidegben azonban egy nagyobb *dézsában* (50 literes) bevitték a *tehénólba* a vizet, s bent itatták meg, mert féltették a meghűléstől.

15. Az anyaghoz lásd az extenzív tartásmóddal kapcsolatban írt *fótos* legeltetést is. HBmL. V. A. 301/a. Hajdúnánási Jkv. 12. 1824. No. 234.

16. Uo. 1822. No. 205.

17. Uo. 1823. No. 191.

A jószág haszna

Előbb már írtunk arról, hogy a szarvasmarha a változatos és sokoldalú haszonvételi lehetőség miatt a paraszti gazdaságok nélkülözhetetlen háziállata volt. A szegényebb sorsú családoknak a teje, a tejtermékek, a módosabbaknak tőkeállatként a szaporulata és az igaereje volt első renden a fontos. Fontossága összefüggött azzal a ténnyel is, hogy Hajdúnánáson folyt a legjelentősebb szarvasmarha-tenyésztés a környéken. Így aztán a XX. század elejére a parasztgazdaságok zöme a szarvasmarha igazására rendezkedett be.

Az eddig elmondottakból következik az, hogy Hajdúnánás egyre híresebb lett állat-, s elsősorban szarvasmarha vásáraitól. „Vásártartási jogot 1799-ben nyert Hajdúnánás, hetivásárookra és évenként négy országos vásárra. Különösen állatvásárai híresek.”¹ Két vására, a Margit napi (június 10.) és a Lőrinc napi (augusztus 10.) vásárok *fürül estek* (legelőről jöttek be a marhák), kettő pedig, a Miklós napi (december 6.) és a József napi (március 19.) *kézről esett* (telelő állatokat hajthattak vásárra). A XIX. század elejétől mind a heti, mind az országos vásárookra hajtottak fel szarvasmarhákat. Nemcsak a helybeliek, hanem a környékiek is igénybevételek ezt a lehetőséget. „A Városban minden héten, a Pénteki napon esni szokott Heti Vásárokbán a külföldi marhákat felesen szokták árulni...” —, hangzik az 1821-es magisztrátusi megállapítás.² A környékbeli városokban és falvakban ma is emlegetik a híres hajdúnánási vásárokat, ahová temérdek szarvasmarhát hajtottak fel a helybeli és környékbeli parasztgazdák, vagy megbízásukból a pásztorok. Hajdúböszörményi adatközlőim ma is úgy vélekednek, hogy helyben azért nem volt számottevő állat (különösen szarvasmarha) vásár, mert azt a hajdúnánási rendre elrontotta. Híre vetekedett a nevezetes hortobágyi *Hídivásárral*. A hajdúnánási állatvásárok a XIX. század második felében tettek szert ilyen jelentőségre, mert Galgóczi Károly még nem tudott róluk érdemlegesen.³

Egy 1828. évi határozat szövegéből megtudhatjuk, hogy a gazdák megbízásából a szarvasmarhát a pásztorok a legelőn is adták-vették. „Senki a Lakosok közül ne bízza a maga eladó jószágát a pásztorokra, úgy hogy arra a pásztor a kupecczel is megegyezhessen, hanem csak annyit, hogy az ő ez vagy amaz Jószágá eladó, s a kupeczet utasíttassa a Pásztor által magához.”⁴ A XX. század elejére kialakult az a szokás, hogy az országos vásárt megelőző héten a helybeli pásztorok megjelentek a piacon, ahol a gazdáikkal találkozhattak. Ki-ki megmondta az illetékes gulyásnak, csordásnak, hogy hány, s milyen szarvasmarháját hajtson

1. Csobán E., 1940. II. rész 5. l.

2. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 11. 1821. No. 87.

3. Galgóczi K., 1855. 141. l.

4. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 12. 1828. No. 2.

haza a vásárra, mert el akarja adni. A gulyások aztán a vásár napja hajnalán *kiszaggatták* a gulyából, a csordából a kívánt marhákat, s csapatostól terelték a vásárra. 200—300 szarvasmarhát is behajtottak egy-egy gulyából. Nem egyszer a pásztor is alkudott a gazda megbízásából, s ha jó vásárt csinált, akkor *áldomást* ittak rá. A vásárra hajtandó állatok körüli nagy visszasságot szüntette meg a városi tanács egy 1844-ben kelt határozatával: „... mivel a vásáros idők alkalmával a gulyák több napon keresztül zavartatnak, a Gulyásoknak tudtokra adatik, hogy az eladó Jószárok kiszaggatása a tanyán vagy is a Vaczókba csak a vásárt megelőző napon történhetik”.⁵ A vásárok fontosságára utal az a tény is, hogy a hajdúnánási pásztorok *pásztorkönyvébe* is bekerült az a passzus, amely a vásárra hajtást kötelességükké teszi: „A hajdúnánási országos vásárra a pásztor köteles a vásárba menő jószágot behajtani”⁶ (7/a. kép).

A helybeli értékesítés mellett mindig fontosak voltak a *hegyaljai* vásárok, mert azokra Hajdúnánásról rendszeresen hajtottak fel szarvasmarhákat. Híres vásáros helyek voltak: Tokaj, Boldogkeresztúr, Szikszó, Miskolc és Ónod. A leghíresebb az ún. tokaji *díóverő vásár* volt. Ősszel a jó levegőről hajtották a tokaji vásárba a marhákat, amikor kövérek és mutatósak voltak. Innét a Bodroghözbe, a Nyírségbe és a Tisza mellékére (Balsa, Kenézlő stb) vitték a tenyésztés- és az ígásmarhákat. A szikszói vásáron a felvidéki falvak lakói szerezték be szükségletüket. De tovább tenyésztésre is gondoltak. A kisborjúkat és a tinókat megvásárolták, felhajtották a hegyek közzé, amikor aztán felneveledtek kifejlődtek, a hegyi legelőkön, a felesleges állományt újra értékesítették a már írt vásárokon.⁷ A Bükkalja lakói pedig Miskolcra és Ónodra vették meg a szarvasmarha-állományukat. A hegyvidék lakosai csak a szikszói, a tokaji, a miskolci és az ónodi vásárokra jártak el szarvasmarhákért. Adatközlőim emlegetik, hogy kucsmásan, bottal felszerelve, vállukon *bakóval* (így nevezték a tarisznyájukat) jöttek-mentek a vásárokon.

A hajdúnánási parasztok eladó marháikat csapatostól hajtották a hegyaljai vásárokra. Vasárnap a „templom után” összeverődtek valamelyik csapaszékbe. Egy-két liter bor mellett eldöntötték, hogy hányan hajtanak a tokaji vagy a szikszói vásárra. 25—30 szarvasmarhát is összeverték egy csapatba. A mutatósabb tinó-párra csengőt kötöttek, hogy felhívják a vevők figyelmét. A csapat állat előtt két-három ember, oldalt is kettő-kettő ment. Mikor indítottak, akkor *gyűrték* őket, „hadd törje őket az út, had járják le magukat”. Az egyik gazdát előre küldték, aki aztán szállást keresett útközben valamelyik uradalomban. Szekér hozta utánuk a szénát. Reggel aztán kiállították a marhákat a vásárra, körülfogták, nehogy elszaladjon belőle egy is. Tokajba menet Tiszalőkön kelték át a Tiszán, Tardoson, Tiszaladányon mentek keresztül. Szikszóra Tiszadacán, Tiszalúcon vezetett keresztül az útjuk. Azok, akik Szikszón nem tudták eladni az állataikat, másnap tovább hajtották a miskolci, majd az ónodi vásárra. Egymás utáni napokon voltak itt az országos vásárok.

A hajdúnánásiak szerint az öt-hatéves tinók és a négy-ötéves üszők, *előhasú* tehenek voltak a legértékesebbek. Ekkor mutattak a legszebben.

5. Uo. 15. 1844. No. 3

6. Tóth S., é. n. 6. l.

7. Márkus M., 1964. 468. l.

A fiatal hasas üsző vagy tehén ért a legtöbbet, amikor látszott rajta, hogy hat hónapos borjú van benne. Ekkor még *tej-felelősség* sem volt. Az sem számitott, hogy *szilaj* vagy *rúgós* az állat.

Még a XVIII. század végén a telekkel rendelkező hajdú és armalista nemességnek, továbbá a telkes jobbágysorú lakosság zömének, a zsellérség egy részének fő jövedelmi forrása volt a ridegen pásztorolt, ennél fogva kevés költségen felnevelt, majd meghizlalt magyar marha.⁸ Erre utal közvetve a már idézett 1806-os magisztrátusi határozat alábbi részlete is: „a marha tartás nagyon megcsökkent, annyira, hogy a mely marhák vagynak nyárban, tsak nem telelnek (is)...” Ekkorra tehát a XVIII. században még szokásos nyári marhatartás, marhahizlalás, s annak őszi értékesítése, az ismert *sőretartás* lassan teretvesztett. Erről esik szó egy 1796. évi tanácsi határozatban is: „Sőre járó föld külön nem szakasztódik, kinek sőrje van, hajtsa (az ökör) csordára”.⁹ Ezáltal a közösségi sőretartás mind inkább háttérbe szorult, s helyét az egyéni vállalkozások foglalták el. „Az Ökrös Emberek többnyire a magok Ökreiket a Réten főtosan öszve verik és úgy hizlalják, a kaszálatlan fűben kárt tesznek... (azért) a Rétre ökrét hizlalás végett (senki) ne hajtsa!”¹⁰ Ezért kellett a magisztrátusnak 1828-ban kísérletet tenni a sőretartás újraszervezésére: „... a belső Tedeji föld után lévő egész Rét, s a vele öszve jövő Kis és Nagy Kasziba nevezetű fenekekkel edjűtt sőre járó földnek hagyattasson”.¹¹ Mivel azonban „a kijelölt sőre járó földre taxa mellett” a gazdák nem hajtottak eladó jószágot, „a fű nyilasonként kiosztatni rendeltetett”.¹² A hajdúnánási helynevek között ma is őrzi a *Sőreföld* határnév a hajdani, oly jelentős sőretartás emlékét.

A tehenet rendszerint a gazdaasszony fejte meg. Mindig az asszonyok kötelességének ismerték. Ha nagylány vagy öregebb nőszemély volt a háznál, akkor az is megfejtethet. A csordáról hazajött tehenek elé valami abrakot adtak, hogy ha fejik, akkor nyugodtan álljon. Ha rossz volt a legelő, akkor a takarmányt *tengerifijával* vagy *csalamádéval* esetleg lucernával és lóherével pótolták, hogy legyen valamennyi tej. „Míg vastag volt a mező, addig volt tej, a víkony mezőn elapasztottak a tehenek, mert csak a fű tövét nyalogatták”. A nagyobb ólban a fejős tehén mindig a bal sarokban állott, hogy jobbról lehessen megfejni. Így a többiek nem zavarták fejés közben. No meg a fejős tehennek jobban is kedveztek (jobb takarmányt etettek vele), s nem ehatték el a többiek előle.

Fejés előtt a tehén *tögyét* vízzel megmosták és megtörölték. A fejest ülve végezték. Munka közben az ólban hanyódo *kisszéket* használták. A feiődedényt, egy két literes *cserépfazekat*, a térdük között tartották. Mikor jól megtelt, akkor egy hat-nyolc literes, fából készült *fejőrocskiba* öntötték át a tejet. Ha nyugtalan, szilaj, rugós volt az állat, akkor nem lehetett alája ülni, hanem a *horpaszának* támasztott fejjel végezték el a fejest.

8. Tájékoztatásul közlöm a hajdúnánási birtokosok és a birtoktalanok összeírását a XIX. százal első harmadából: „E városban van Hajdú maradék, ki egyszer s mind armalista 184 Gazda, tőrsökös Hajdú 177 Gazda, armalista 300 Gazda, nemtelen birtokos 870 Gazda, Birtoktalan zsellér 380.” HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 12. 1824. No. 252.

9. Balogh I., é. n. 1. l. (1796.)

10. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 12. 1824. No. 252.

11. Uo. 1828. No. 29.

12. Uo. No. 252.

A rugósna az első lábát felemelve a *csülkire gúzszt rántottak*, ráhúzták a térdére, s fával akasztották meg. A szabadon fejt jószág nem állhatott nyugodtan, mert állandóan csípték a szúnyogok, a legyek. *Árvaganéből* tüzet gyújtottak a hasa alá, *senyvedő*, nyers *tőreket* dobáltak rá, ami jól füstölt. Ezzel tartották távol a *figeket*. Fejés után a tehen csecseit disznózsírral kenték le, puhították vele.

Azokat az edényeket, amelyekbe fejtek vagy tejet tároltak naponta tisztára mosták. Hideg vizet öntöttek azokba, azzal *szíttatták* (áztatták). Hetente pedig kétszer kifőzték. Az udvarokon és a tanyákon a *rocskának* és a *tejesfazekoknak* ágast állítottak fel. Élőfa törzsén rövidre vágott ágakat hagytak, ezt ásták le. Az ilyen fatörzs vagy az ennek megfelelő forma volt a legelterjedtebb. Azon szellőztek, azon száradtak a tejes edények.

A gulyások a legelőn rendszeresen fejtek egy-egy fejős tehenet. Kifogták a gulyából és hozzákötötték a *dörgölődző ágashoz*. Némely gazda engedélyt adott arra, hogy fejhessék a tehenét a legelőn. Általában mégis tiltották, amely tilalom még a pásztorkönyvbe is belekerült: „A teheneket fejni és a tejet elárúsításra hazahordani tilos!”¹³

A három-négy fejős tehenet tartó gazdák fölös állataikat *kiadták fejőre*. A tanyán lakó szegényebb családok elvállalták a gondozását, mert a dűlőutakon és a tarlókon bőven volt legelő. Szent György naptól Mihály napig (szeptember 29.) szólt a megállapodás. Ekkorra a magyar tehenek többnyire el is apasztottak. Egész nyáron gondozták, takarmányozták, s a borját nevelték a tejhasznáért. Rendszerint a bőven tejelő teheneket adták ki fejőre, mert ezeknek *nem vált be* a borja a legelőn, tönkrement. Nem evett, csak a tejjre *tartott*. *Gilisztás lett* a sok tejtől. Ha ősszel jól fejlett borjút adott vissza a bérlő, akkor a következő évben is számíthatott fejős tehenre. Általában azonban „a család evett, a borjú meg éhezett”. Mivel e családoknak a tejhaszon volt vállalkozásuk célja, azért vigyáztak is arra, hogy minél több legyen a tej. *Kipányválták*, legellették, még éjszaka is többször megittatták a tehenet, hogy bőven legyen teje. *Folytatására* is a fejőnek volt gondja. A szeptember végén visszaadott fejő teheneket a gazda a többi marhával telettette.

Azok a családok, akiknek nem volt tehenük, azok a *tehenes gazdáktól* vásárolták meg az étkezéshez szükséges tejet. Különösen a csecsemőknek volt fontos a tej. Olyan tehennek a teje felelt meg e célra, amelyiknek a gyermekkel egy idős borja volt. Pénzzel vagy munkával fizettek a tejért. „Munkába hordom a tejet” — kérték a gazdát. Az iparos család meg a zsidó családok havonta, a napszámosok mindjárt meg is fizettek érte. A szegényebb tehéntartó családok is rákényszerültek arra, hogy pénzzé tegyék a tejet. „Bár tehenet fejtek, tejet nem ettek. Az esti tejet elvitte a zsidó literenként 4—5 krajcárért. A reggeli tejet másodnaponként felvitte a piacra. miután a tejfelt leszedte róla. A teiesköcsögöt a zsinegből kötött *fazékkantárba* kötötte, a tejfelt külön *szilkébe* öntötte. Sokszor délig is elácsorgott a piacon, míg el tudta adni a tejet. Ebből, meg a tojásból pénzelt a gazdaasszony.”¹⁴ — Így summázza a tejjgazdálkodással kapcsolatos megfigyeléseit Igmándy J.

A *hasas* tehen teje *tinós* lesz, *megavasodik*. A *közelellős* pedig teljesen elapaszt. Az ellés utáni első tejet Hajdúnánáson *föccstejnek* nevezik.

13. Tóth S., é. n. 5. l.

14. Igmándy J., 1938. 83. l.

A főcstejnek hashajtó hatása van, a kisborjútól is elhajtja a bélsárt. A frissen ellett tehen gyenge, két-három napos tejéből készült a *gurásztá*. A két-három napos tejebe egy-egy bögre, e célra tárolt főcstejet öntenek, attól *összemegy gurásztának*. Kis tűzön főzik fel a tejet, alig melegszik meg és kész a *gurásztá*. Nagyobb mennyiségű tejet gyűjtenek össze, s egyszerre *gurásztának* megfőzve szétadogatják a szomszédoknak és az ismerősöknek. Azt tartják a hajdúnánási gazdaasszonyok is, hogy a tehen annál több tejet ad, minél több helyre ajándékoznak *gurásztát*. *Koma-szilkébe* viszik: „Megellett a tehenünk, fogadják el ezt a kis kóstolót!” A megajándékozott család azzal köszöni meg, hogy adjon az isten sok tejet! Az edényt mosatlanul adják vissza. A viszont-ajándékozás szokása nem ismert.

A tej *eleje* (a fejés kezdetekor fejt tej) a *legvíknyabb*, a *legsóványabb*, a *hátlujában*, amit *mártatásnak* neveznek, van a tejfel. A kisborjút tehát fejés közben szoptatják meg, hogy átlagos minőségű tejet szopjon ki.

A kifejt tejet *tejesfazekokba* szűrték le, majd tiszta, hűvös helyen tárolták, s állni hagyták. Módosabb családok a tejes edényeknek *tejest* (kis szekrényke) használtak. A *letett* tej egy nap alatt *feladta a felit*. A *felit* (tejfel) naponta le kellett szedni, mert *felsavósodott*, ha sokáig az *aludttejen* állott. Akik jó túrót akartak készíteni, azok *ídesen* szedték le a tejfelt. Kevéske *aludttej* nem ártott a tejfelnek, úgy is elvált tőle.

A *tejesfazekat* (*vászonfazéknak* is nevezik) a helyi vásárban szerezték be a gazdaasszonyok. Hajdúnánásra is a vásároló fazekasok hordták, s annyi szemesterményért adták, amennyi belefért. A *tejszűrőt* is vásárban vették. Szitából készült, ferdén magasodó *fakávaja* volt, s a pitarban akasztották a falra.

A tejfel felhasználásával különböző tejfeles, *habart* ételek készültek. A XIX. század végétől mind kevesebb vajat állítottak elő a tejfelből. A magyar tehen tejfelét tálba öntve, fakanállal *összehúzhatták*, s így nyervek belőle vajat, kevés háznál volt *köpülő*. A *köpülő* fadongákból készült, beleillő fatetővel ellátott edény volt, amelybe egy lyukas kerekfejű lapát járt. A vajkészítés melléktermékét, az *írot* a gyerekek fogyasztották el. A megszedett *aludttejet* nagyobb edényben összegyűjtötték, s gyenge tűznél *kihevítették*. Nem kedvelték a túlhevített, *farahó* túrót. *Hevítés* után a túrót hűlni hagyták, majd kézzel kinyomkodták belőle a *savót*. E művelethez *túrós zacskót* alig használtak. A *savót* süldőkkel (növendék sertések) itatták meg. Az asztalosok túróból készítették a szakmában nélkülözhetetlen *túróenyvet*. Megemlítjük még, hogy a helybeli juhászok a tehenetej is vásárolták, s azt összevegyítve juhtejjel *gomolyát* készítettek belőle.

Bár a hajdúnánási parasztgazdaságokban a szarvasmarhatartás egyik fontos haszonvétele volt az igázás, ennek ellenére a XX. század elejéig alig, az első világháború után is viszonylag kevés fejős tehenet jármoltak (18. kép). Ekkorra mind költségesebb lett az ökörtartás, ezért csak a nyolctíz holdas parasztok tartottak ökröket. Általában egy pár ökör volt e gazdaságokban, azzal *elmunkálhattak* (megművelhettek) húsz hold földet is.

A *tinóborjúkat* még kis korukban *összeparolta* a gazda, hogy szép *igásökrök* váljanak belőlük. Különösen a szárállásukra ügyeltek. „Ej öcsém, rosszul pároltad meg őket!” — mondták, ha nem egyformán állott a tinók szarva. Ha valamely állat szarva alkalmatlan állású volt,

A szarvasmarha igazása a hajdúvárosokban, 1897-ben

Helységek	szarvasmarhafogatok száma és százaléka				
	2 ökör	4 ökör	6 ökör	tehén	%
Hajdúhadház	220	83	2	4	49
Hajdúnánás	304	134	5	107	44
Vámospércs	49	3	—	33	43
Hajdúdorog	34	27	16	223	40
Hajdúszoboszló	64	58	3	50	19
Hajdúböszörmény	58	59	15	93	12

(A fogatok összegéhez viszonyítva határoztuk meg a százalékokat.¹⁵⁾

akkor meleg cipót vagy sült cukorrépát húztak rá. A melegtől megpuhult szarvat aztán a kívánt alakúra formázhatták. Igaz, hogy kupeces fogásnak tartják, s azt mondják, hogy az ilyen szarv visszahajlik. Csak addig tartja a formáját, amíg el nem adják az állatot.

Három-négy évenként cseréltették az ökröket, s az öregebbeket meghizlalva vásárokon értékesítették. Az állandó igaerő biztosításához tehát fontos volt a növendék állatok nevelése, összeválogatása, igába-törése. Aki tehetett, akinek megfelelő igaereje volt, az csak hároméves tinókat fogott járomba. Mások szorult helyzetükben a kétéveseket is befogták. A szebbiket *kézzől* (balról), a nagyobbakat *hajszzól* (jobbról) fogták be. Szántás közben a *hajszás* a barázdában ment, ezért kellett magasabbnak lennie. Az igás marhákat a jászolnál is együtt tartották, hogy megismerjék, megszokják, s ne verjék el egymást a jászolról. Az öreg ökrök még a csordában is egymás mellett legeltek.

A módosabb gazdák a tanuló tinókat úgy fogták szekérbe, hogy az ökrök jártak előttük, így a betanult ökrök vezették a fogatot. Ha hatos ökrőfogatot állítottak, akkor a tinókat középre fogták. Betörésükhöz két-három ember is kellett. Tél után *lekötött* kerekű üres szekérben kezdték hajtani őket. Az üres szekér nem billent, nem borult könnyen. „Kint a tanyán meg úgy voltunk, hogy most ráértünk, hát lökjük a tinók nyakába a jármot!” — magyarázta Siter Sándor. *Tézzlára* akasztott farönköt húztattak velük.

A borjú hívogató szavak: *Boci, Boci, Bocikám!* „Mihelyt az anyjából kibújt, azonnal mondtuk neki.” Rendszerint valamelyik gyermek, vagy a *cseléd fattyú* nevezte el a borjút. Ráadta a saját nevét, vagy ami tetszett neki. A tinókat azonban mikor fogni kezdték, újra elnevezték. A leggyakoribb ökörnevek: *Badár, Betyár, Bokros, Bojtos, Bojtí, Fickó, Legény, Pajtás, Rongyos, Szarvas, Szörös, Szennyes, Zsandár*. Az ökörneveknek *kádenciára* kellett kijönni, akkor hangzott szépen, meg akkor figyeltek rá az állatok. *Nótás-Dalos, Rigó-Madár, Körmös-Szarvas, Badár-Rigó, Gombos-Badár, Filler-Pengő, Virág-Bojtár*.

A hajdúnánásiak azt tartják, hogy a szarvasmarhának *szőrös* a füle, ezért hangosan kell beszélni a fogat irányítása közben. *Csálé Badár!* (jobbra) *Hökk ide Körmös!* (balra) voltak az irányító szavak. Hátramenetkor *curikkoltak*. Munka közben az ostorral is irányították és ösztökölték őket. A négyes fogatokhoz félig *kikészített*, erősebb bőrből készült *res-tellőt* (nagyostor) alkalmaztak. Az elkészült ostort zsírral kenték be, s porban huzigálták meg, hogy nehezebb legyen, jobban kicsaphassák. Előbb kettős, majd egyes *szíjcsapóban* végződött, s az ökrök farkából *csapót* kötöttek rá. Az ökröfogatra *harangot* vagy *pergőt* használtak. Ezzel díszítették a *járó jószágokat*.

Az ökrök lekötésére mind az ólban, mind munka közben általában kötelet használtak. Akadt lánc is rajtuk, bár azt nem szerették, mert bajban nehezen lehetett elereszteni a láncról az állatot. Igába fogáskor, miután megemelték a szekérrúdra vagy a *tézsára* erősített *jármot*, előbb a *hajszás*, majd a *kezes* ökröt *Kör be! Kör be!* kifejezéssel terelték a járomba. A befogott ökrök kötelét a rúd *karikájába* kötötték, majd fejükről leoldották, s a belső szarvukra kétszer ráhurkolták. Onnan átvezetve a külső szarvuk hegyére erősítették. A kötélből *bakarasznai* csüngött, amelyre a fiatalabb gazdák piros, kék vagy nemzetiszínű bojtot kötöttek. Ez a fogat s a gazda dísze volt.

A járom *tolóját* a hajdúnánási vásárra a borsodi faárusok és a meszesek szállították, s tőlük szerezték be a gazdák.¹⁶ Az így megvásárolt *toló*-hoz helybeli kerékgyártókkal csináltatták meg a szükséges részeket. A felszerelt járom részei: *toló*, *bélfa*, *bélfaszeg*, *járomszeg*, *nyakszeg* és az *alfa*.¹⁷ A *toló* közepét *vaspánttal* erősítették meg. A hajdúnánásiak szerint diófából készült járom a legtartósabb.¹⁸ A *jármot* *nyakszeggel* erősítették a *rúdfejhez*, illetve kettős fogat esetén vagy szántáskor a *tézslafejhez*. A *rúdfej* és a *tézslafej* vasból vagy fából készült. A *tézsza* másik végét *csikótóval* (néhány szem *vasrag* lánc, rajta akasztókarika) toldották meg. A tanuló tinók járomszegére *sulymot* (vaslemezből hajlított szűrő) húztak. A *bélfa* oldalába pedig szeget ütöttek, s végét kireszelték, hogy *ne dőgözzanak* a *bélfára*. Így akadályozták meg azt, hogy az igába fogott állatok szabálytalanul húzzanak.

Az 1920-as években terjedt el az *ekekapa*, s vele együtt a vontatásához szükséges szélesebb *ekekapa-járom*. Ettől kezdve olyan széles *közzel* vetették a tengeri sorokat, hogy meg tudják *húzatni*. „Minden tengeri sorra kettőt lökettek”, vagyis mindig a harmadik barázdába szórták a vetőmagot. *Egyesjármot* is használtak a szarvasmarhák igázásához (19. kép). Mind a *húzatáshoz*, mind a szekér vontatásához alkalmazták az *egyesjármot*.

Gyeplűt alig használtak a szarvasmarha fogatok irányításához. Ha mégis sor került rá, akkor is idősebbek vették igénybe, akik a *gyeplű* végét az állat szarvatövéhez, a kötélhez vagy a lánchoz erősítették. Elterjedt volt a *vezetikkötél* alkalmazása, amelynek az egyik végét az ökrök szarván lévő kötélhez hurkolták, a másik végét pedig a *tolóra* akasztották. Ezzel vezették az ökröket, a teheneket, ha szükségesnek ítélték.

16. Vesd össze az adatokat Bodó S., 1966. 541. l-on közölt megfigyeléseivel.

17. A hajdúnánási terminusok lényegtelen különbségeket tartalmaznak. Vesd össze Bodó S., 1966. 545. l.

18. Vesd össze Bodó S., 1966. 542. l.

Az elhullott vagy a levágott szarvasmarha szarvát a paraszti gazdaságokban hasznosították. Számos eszközt faragtak belőle. Só- és paprika-tartó, *riüzsíros kupa*, *fűsű*, késnyél, bicskanyél, a csürhéseknek *kürt* készült szaruból. Ebből csinálták a *fintokot* is, amelyben kaszálás közben a fenkövet tartották.

A szarvasmarhák trágyáját már a múlt század második felében alkalmazták a szántóföldek javítására. Eközben nemcsak a teletetett állatok trágyájára számítottak, hanem a szántóföldi tarlókon *őszölő* gulyákat *meghálatták* egy-egy gazda földjén. Ezért a tulajdonos külön megfizetett a gulyásnak.¹⁹

A szarvasmarha húsát a mészárosok árusították a várostól árendált mészárszékekben. A marhahús *fontját* az 1800-as évek elején négy-hat krajcárért árusították.²⁰ De csak a *színhúst* mérhették el *fonton*. A megnyúzott lábszárakat, a fejet darabszámra adhatták el.²¹ Noha ebben az időben az árendátorok panaszkodnak, hogy a „Város Lakossai a Marhá-joknak levágására és fonton való elmérésére... rávetemedtek,”²² később sem vált általánossá a szarvasmarha, illetve a borjú házi vágása. Hajdúnánáson még lakodalomra is ritkán vágtak borjút.

19. Janó A., é. n. 12. l.

20. HBmL. Hajdúnánási Jkv. V. A. 301/a. 9. 1804. No. 95.

21. Uo. 1806. No. 124.

22. Uo. 12. 1823. No. 280.

Összegezés

Az elmondottak bizonyítják, hogy a XIX. század közepétől Hajdúnánás volt a Hajdúkerületben és a környező települések között a legjelentősebb szarvasmarha-tenyésztő mezőváros. Sajátos, a szarvasmarhatartásból eredő sokoldalú haszonvételhez alkalmazkodott gazdálkodási rendjét a közelmúltig megőrizte. Ezért tartottuk alkalmasnak arra, hogy néprajzilag és gazdaságtörténetileg tanulmányozzuk az itt folyó szarvasmarhatartást.

Figyelmet érdemlő jelenség az, hogy Hajdúnánáson már az 1820-as években a környéken szokásosnál jelentősebb ökörtartás divott. Az Alföld bizonyos tájaira, mezővárosaira, falvaira a XIX. század második felére oly jellemző ökör-ló igaerőváltás nem következett be. Ellenkezőleg, a talajadottságokból, a gazdálkodás rendjéből eredően itt is várható eszközváltásra nem került sor, hanem a paraszti gazdaság mindvégig kitartott a hagyományos vonóerő, az ökör, részben pedig a tehén mellett. E sajátosságokra a város magisztrátusa már 1825-ben felfigyelt.¹ Úgy látszik, hogy a XVIII. század végén jelentőségét veszített *sőretartástól* független gazdasági folyamat elsősorban az ökrök igázásával kapcsolatos. Az említett jelenség egyik oka bizonyára az lehetett, hogy a bőséges legelőkön könnyen pásztorolhatták az igás szarvasmarhákat, illetve a városhoz közel lévén a szántóföldek, az ökör igaerejét veszteség nélkül használhatták ki. Talán a helyi vásárcik nyújtotta kedvező értékesítési lehetőségek is segítettek ebben. E folyamat kialakulásához olyan történeti okok is hozzájárulhattak, mint az, hogy a „Communitas... a jármos ökrökre nem több, ... csak annyi portiot (szabott), mint a hámos lovakra”.² Holott általános szokás volt az ökör magasabbra értékelése a porciózás során.

A XIX. század közepére a telekkel nem rendelkező zsellér sorú családokat nagy mértékben kiszorították a szarvasmarhatartásból. Korlátozták őket a közösségi legelők, a közösségi rétek használatában. Többször eltiltották őket a csutkatarlók jogtalan használatától is. Ettől kezdve a telkes paraszti családok gazdaságában folyt nagyobb mértékű tenyésztés, kezükbe került a marhatartás irányítása is. Még a XX. század elején is voltak olyan parasztgazdák, akiknek számottevő, félszilajon tartott, heverő szarvasmarha-állományuk volt. A múlt század végére a haszonvétel módja is differenciálódott, elkülönült. A vagyonosok a tőkeértékre, az igaerőre, a kisbirtokosok az igaerőre, a szaporulatra és a tejhaszonra

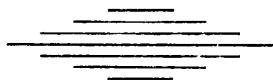
1. „Mint hogy ezen városban a bé jött ökörtartás által a Lovaknak száma látható képpen úgy annyira megkevesedett, hogy azoknak száma már a két méneseiben is romlás nélkül legeltethetnek. ... szilaj ménes* nem állítván, csak Alsó és Felső ménes fog verettetni.” HBmL. Hajdúnánási Jkv. . A. 301/a. 12. 1825. No. 21.

2. Uo. 1. 1761. No. 177.

egyaránt, a szegények a szaporulat mellett csupán a tejhaszonra számoltak.

Az extenzív tartásmód, a XIX. század elejétől fokozatosan visszaszorult. A teletetés a hajdúnánási parasztok gazdálkodásában is általánossá lett. Legalább is a szarvasmarhák a tél leghidegebb heteit, hónapjait *akolban*, *ólakban* jászol mellett töltötték, s a gazdák számukra takarmányt biztosítottak. Ennek ellenére a félszilaj tartásmódban szinte napjainkig éltek az extenzivitás reliktumai. Ilyenek: a legeltetés rendje, a csutkázás, a bérestanyák, a pusztai életmód, a teletető *aklok*. A tanulmányozott korszakban a külterjes és belterjes tenyésztés formái mind gyakrabban keveredtek. Ezt bizonyítja a XIX. század elején meglévő gyakorlat is, miszerint a legelőn pásztorolt, kis borjas, gulyabeli teheneiket a városra hazahajtották, s azokat mint fejős teheneket a kezestartásba vonták be. Ezt a váltást a tehén tejének a népi táplálkozásban (a haszonvételben) betöltött fontos szerepe is indokolja.

Néprajzi szempontú összehasonlítás alapján sok azonos vagy rokon vonást találhatunk a helyi, illetve a Hortobágy melléki, továbbá Tiszacsege szarvasmarhatartása között, amelyre a közös terminológiák is utalnak: pl. *gurászta*, *törek*, a tej *eleje*, *hátulja* (*mártatás*), az igázás szokásai stb. E tájhoz köti a *járom* formája, a *járom* beszerzésének módja is.³ A szomszédos Hajdúböszörmény szarvasmarhatartásától a hasonlóság mellett számos különbség választja el.

IRODALOM

Balogh I., 1958.

Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században. Ethn., LXIX. 1958. 537—566. l.

Balogh I., é. n.

Levéltári adatok Hajdúböszörményből. Déry Múzeum néprajzi adattára. (továbbiakban: DMA.). Ltsz.: 361. kézirat é.n.

Barcsa J., 1900.

Hajdúnánás város és a hajdúk történelme. Hajdúnánás. 1900.

Béres A., é.n.

Jószágtartás Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Balmazújváros legelőin. DMA. Ltsz.: 158. kézirat, é.n.

Béres A., é.n., a

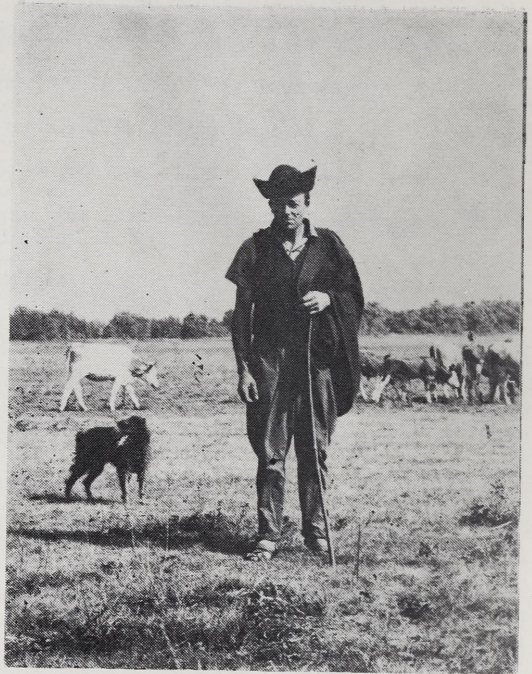
Néprajzi gyűjtés Hajdúnánáson. DMA. Ltsz.: 156/1. kézirat, é.n.

3. Bodó S., 1966. 561. l.

- Béres A., é.n. b
Pásztorélet, betyárélet, folklór. Hajdúnánás, DMA. Ltsz.: 237. kézirat é.n.
- Béres A., é.n. c
Néprajzi gyűjtés Hajdúnánáson. DMA. Ltsz.: 156/2. kézirat, é.n.
- Bodó S., 1966.
Jármok a Hajdúságban. Ethn., LXXVII. 1966. 538—565. l.
- Csobán E., 1940.
Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város. Debrecen, 1940.
- Dávid Z., 1971.
Hajdúdorog népesedéstörténete. Im.: Hajdúdorog története. (Szerk.: Komoróczy Gy.) Gyula, 1971. 41—47. l.
- Fényes E., 1851.
Magyarország geográfiai szótára, I—IV. Pest, 1851.
- Galgóczi K., 1855.
Magyarország, a szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855.
- Igmándy J., 1941.
Adatok Hajdúnánás néprajzához. Debreceni Szemle, XII. 1938. 83—89. l.
- Igmándy J., 1941.
Hajdúnánási béréstanyák. Debreceni Szemle, XV. 1941. 266. l.
- Igmándy J., 1942.
Békahiedelmek Hajdúnánáson. Debreceni Szemle, XVI. 1942. 160. l.
- Igmándy J.—Kelemen S., 1943.
A népi orvoslás gyöngynövényei Hajdúnánáson. Debreceni Szemle, XVII. 1943. 209—212. l.
- Janó A., é.n.
Néprajzi gyűjtés a pásztorkodás tárgyköréből, Hajdúnánáson. DMA. Ltsz.: 157/2. kézirat é.n.
- Janó A.—Béres A., é.n.
Tömöri János, hajdúnánási javasember. DMA. Ltsz.: 156/3. kézirat é.n.
- Jekelfalussy J., 1897.
A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Budapest, 1897.
- K. Kovács L., 1948.
A magyar állattartás kutatása. Budapest, 1948.
- Márkus M., 1964.
Magyar szarvasmarha az Alacsony-Tátrában. Ethn., LXXV. 1964. 467—570. l.
- Orosz I., 1973.
Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In.: Hajdúnánás története. (Szerk.: Rácz I.) Debrecen, 1973. 89—208. l.
- Papp J., é.n.
Hajdúnánási pásztorkodásra vonatkozó adatok. DMA. Ltsz.: 157/1. kézirat, é.n.
- Poór J., 1967.
A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607—1720.) Debrecen, 1967.
- Rácz I., 1969.
A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969.
- Szabadfalvi J., 1970/a
Az akol típusa és funkciója. Népi kultúra — népi társadalom. IV. 1970. 39—80. l.
- Szabadfalvi J., 1970.
Az extenzív állattenyésztés Magyarországon. Műveltség és Hagyomány, XII. 1970.
- Hajdúnánási Szabó I., é.n.
A gulyás és a gulya. DMA. 146. sz. kézirat, é.n.
- Tóth L., 1937.
Adatok H.-nánás város történetéből. In.: Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város Adattára. (Szerk.: Eperjessy J.—Nagy I.) Debrecen, 71—132. l.
- Tóth S., é.n.
A hajdúnánási pásztorelet. Ltsz.: DMA. 144. kézirat, é.n. Vegyes néprajzi gyűjtemény. DMA. Ltsz.: 136. kézirat, é.n.

Képmellékletek

1. kép. Gulyás a legelő
gulya mellett. Bencsik
J. felv.

1/a. kép. Bikagombozás az 1930-as években.

2. kép. Koloncos tarka tehén. Hajdúnánás, Bencsik J. felv.

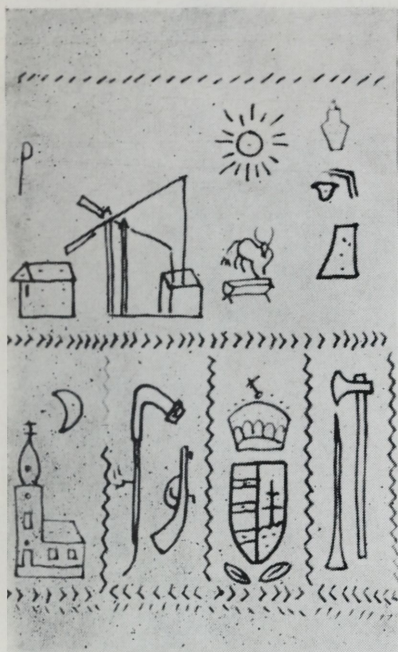

3. kép. Delel a gulya. Hajdúnánás, Balogh I. felv.

4. kép. Vastag deszkából
készült kútkáva. Hajdúnánás,
Janó A. felv.

5. kép. Gulyaitatás. Hajdúnánás, Balogh I. felv.

5. kép. Máró László számadógulyás karikásostorának rajza. Hortobágy.

7. kép. Idős Máró László gulyásszámadó, Hajdúnánás.

7/a. kép. Pásztorok egy csoportja nagyvásárban. Hajdúnánás, 1932.

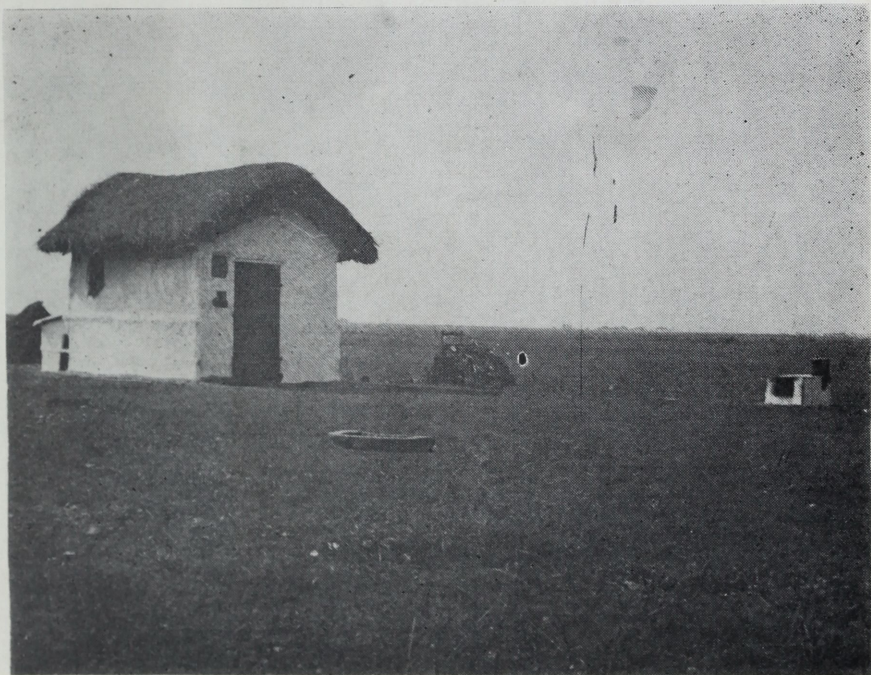
8. kép. Ifjú Máró László gulyásszímádó, Hajdúnánás.

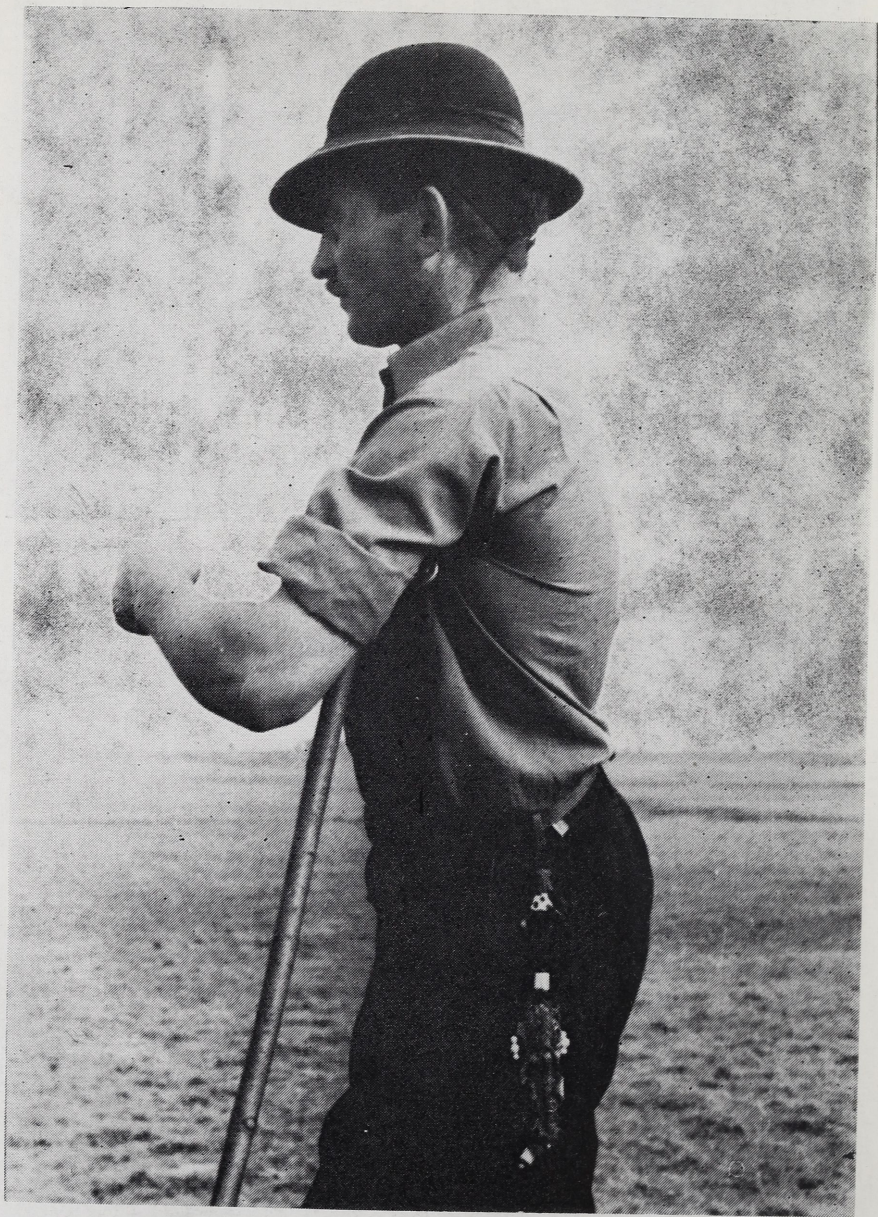
9. kép. Gulyásbojtár ennivalót hoz a gulyához. Hajdúnánás, Janó A. felv.

10. kép. Gulyásbojtár bőgatyában. Hajdúnánás, Janó A. felv.

11. kép. Gulyáskunyhó, Hajdúnánás, Balogh I. felv.

12. kép. Magatarti juhász oldalán bicskatartó. Hajdúnánás, Bencsik J. felv.

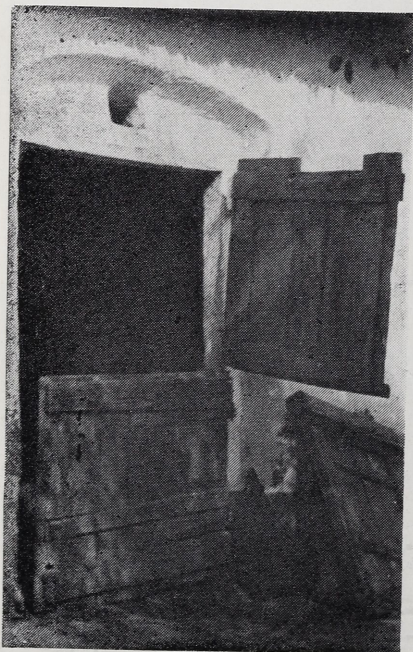
13. kép. Idős Máró László gulyásszámadó. Hajdúnánás, Béres A. felv.

14. kép. Ól végéhez ragasztott szín. Hajdúnánás, Balogh I. felv.

15. kép. Újabb ól a gazdasági udvaron. Hajdúnánás, Bencsik J. felv.

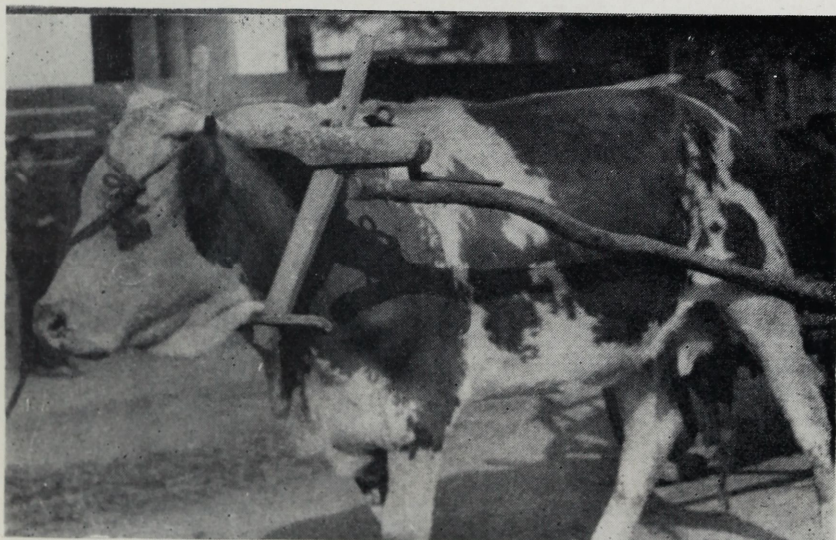
16. kép. Kétrészes ólajtó. Hajdúnánás, Bencsik J. felv.

17. kép. Szénakazal farönkökön. Hajdúnánás, Bencsik J. felv.

18. kép. Magyarökrös fogat. Hajdúnánás, Lükő G. felv.

19. kép. Egyesjárumba fogott tarka tehén. Hajdúnánás, Bencsik J. felv.

